T.C.
HAKKARİ ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

YÜKSEK LİSANS TEZİ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

MOLLÂ ÖMER B. AHMET el-ÇELÎ el-MAÎ'NİN *ŞERH-U RİSÂLE Fİ İLMİ'L-MANTIK* ESERİNİN TAHLİLİ

Nuh SALİM

Tez Danışmanı:
Dr. Öğr. Üyesi Yusuf TAN

HAKKARİ

2024

T.C.

HAKKARİ ÜNİVERSİTESİ

LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

HAKKARİ

Felsefe ve Din Bilimler Anabilim Dalı Yüksek Lisans Programı öğrencisi Nuh SALİM tarafından hazırlanan "Mollâ Ömer B. Ahmet el-Çelî el-Maî'nin *Şerh-U Risâle Fi İlmi'l-Mantık* Eserinin Tahlili" başlıklı tez, 23.11.2024 tarihinde yapılan savunma sonucunda aşağıda isimleri bulunan jüri üyelerince kabul edilmiştir.

	Ünvanı, Adı Soyadı	Kurumu	İmzası
Başkan :	Dr. Öğr. Üye. Yusuf TAN	Hakkari Ünv.	
Üye :	Doç. Dr. Saim GÜNDOĞAN	Hakkari Ünv.	
Üye :	Dr. Öğr. Üye. Bilal KARTAL	Dicle Ünv.	

Jüri üyeleri tarafından kabul edilen bu (tezin türü) tezi, Enstitü Yönetim Kurulunun ……Sayılı kararıyla ……. tarihinde onaylanmıştır.

Prof. Dr. Mehmet ŞAHİN

Enstitü Müdürü

TEZ BİLDİRİMİ

Bu tez de sunulan tüm bilgi ve sonuçların, bilimsel yöntemlerle yürütülen gerçek deney ve gözlemler çerçevesinde tarafımdan elde edildiğini, çalışmada bana ait olmayan tüm veri, düşünce, sonuç ve bilgilere bilimsel etik kuralların gereği olarak eksiksiz şekilde uygun atıf yaptığımı ve kaynak göstererek belirttiğimi beyan ederim.

23/11/2024

İmza

Nuh SALİM

ÖZET

MOLLÂ ÖMER B. AHMET EL-ÇELÎ EL-MAÎ ŞERH-U RİSALE Fİ İLMİ'L-MANTIK ESERİNİN TAHLİLİ

Nuh SALİM

Yüksek Lisans Tezi, Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı

Danışman: Dr. Öğr. Üyesi Yusuf TAN

2024, 62 s.

Hakkari, kültürel ve ilmi açıdan birçok âlimin yetiştiği bir bölgedir. Bu bölgede yetişmiş ancak hayatı ve eserleri hakkında pek çok bilgiye sahip olmadığımız mütefekkirlerden biri de Molla Ömer b. Ahmet el-Çelî el-Maî'dir. Türkiye Yazma Eserler Kurumunda Molla Ömer'e nispet edilen eserler incelendiğinde onun hayatı ve ilmi kişiliği hakkında az da olsa bilgiye ulaşılmaktadır. Ona ithaf edilen eserler incelendiğinde çağının ilmi geleneğine bağlı felsefe, mantık, doğa bilimleri ve İslami ilimler hakkında birçok eser telif ettiği görülmektedir. Spesifik olarak mantık alanında yaptığı teliflere dikkat edildiğinde klasik mantık ilmine yaklaşımını sergilediği söylenebilir. Bu minvalde telif ettiği eserlerden biri olan *Şerh-u Risâle fi ilmi'l-mantık* eserinde klasik mantık geleneği sürdürdüğü görülmektedir. Bu eserin hem yurt içinde hem de yurt dışındaki kütüphanelerde birçok kaydına rastlanılmaktadır. Mezkûr eserde kendinden önceki İslam âlimlerinin görüşlerini merkeze alarak bilginin tasavvurât (kavramlar) ve tasdikât (önermeler) şeklinde ele aldığını ve mantık âlimlerinin ilmin tarifi hakkındaki farklı görüşlerinin analizi içermektedir. Çalışmamızda, Molla Ömer'in hayatı, mantık alanında telif ettiği eserlerin genel özeti ve tezin ana konusu olan *Şerh-u Risâle fi ilmi'l-mantık* eserinin tahlili hakkında yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Mantık, Mantık Tarihi, Felsefe, Molla Ömer, Hakkari

ABSTRACT

ANALYSIS OF THE WORK MOLLÂ ÖMER B. AHMET EL-ÇELÎ EL-MAÎ ŞERH-U RİSALE Fİ ILMİ'L-LOGIC

Nuh SALİM

Master of Science Thesis, Philosophy and Religious Sciences

Supervisor: Asst. Prof. Dr. Yusuf TAN

2024, 62 p.

Hakkari, is a region where many scholars were raised in terms of cultural and scientific ways. We don't have much information about his life, but Molla Ömer b. Ahmet el-Çelî el-Maî is one of the thinkers who grew up in this region. When the works attributed to Mollà Ömer at the Turkish Manuscripts Institution are examined, we can reach some information about his life and scholarly personality. When the works dedicated to him are examined, we see that he compiled many works on philosophy, logic, natural sciences and Islamic sciences in accordance with the scientific tradition of his time. When we pay attention to his writing specifically on logic, it is seen that he exhibited approach logic of his period that he lived. In this context, it is seen that he continued this tradition in one of the works that he authored Şerh-u Risale Fi İlmil logic. Many records of his works can be found in libraries both in Turkey and Abroad. In the mentioned work, by focusing on the views of the Islamic scholars before him, he addresses knowledge in the form of tasawwurât (concepts) and tasdikât (propositions) and includes the analysis of the different views of the logic scholars on the definition of knowledge. In our study, the life of Molla Ömer, the general summary of the works he has written in the field of logic and the analysis of the work Şerh-u Risale filmi-mantık-logic, which is the main subject of the thesis, are made.

KeyWords: Logic, History of Logic, Philosophy, Molla Ömer, Hakkari

ÖNSÖZ

Bu çalışma, Molla Ömer Çelî'nin hayatını, mantık alanındaki bazı eserlerinin genel özetini ve tezin ana konusu olan *Şerh-u Risâle fi ilmi'l-mantık* eserinin incelenmesini, çözümlenmesini ve analizini içermektedir. Eser, düşünce ve argümantasyonun temel yapı taşlarını oluşturan ve önemli bir disiplin olarak bilinen klasik mantığın temel konularını içermektedir. Bunlar; kavramlar ve önermeler (tasavvurât) ve doğruluk değerleri (tasdikât), mantıkî çözümlemeler ve kanıt türleridir. Bu kavramlar, mantıksal düşünmenin temellerini oluşturur ve düşünce süreçlerinin doğruluğunu ve tutarlılığını sağlamaya yönelik olarak kullanılır. Çalışmamıza konu olan Molla Ömer'in perspektifinden bu kavramların anlaşılması, mahiyetlerinin teorik olarak kavranması ve bunun neticesinde ise bu şahsiyetin akademik olarak mantık ilmine olan katkılarının gün yüzüne çıkarılması tezimizin temel amacını oluşturmaktadır. Ayrıca müellifin özelde *Şerh-u Risâle fi ilmi'l-mantık* eseri ile mantık alanında yazdığı diğer bazı eserlerin tanıtımı yapılarak bu eserlerin akademik camiaya kazandırılması ve bu eserler vasıtasıyla Molla Ömer Çelî'nin mantık ilmindeki yaklaşımını tespit etmek ve bu yaklaşımının gün yüzüne çıkarılmasını sağlamak da bu çalışmanın temel hedefleri arasında yer alır.

Çalışmanın ana düşüncesi çerçevesinde Molla Ömer Çelî'nin mantığa yaklaşımı ele alınacaktır. Öncesinde bir mantıkçı olarak Molla Ömer Çelî'nin hayat serüveni ve mantık alanında yazdığı eserlerin tanıtımına ve incelenmesine yer verilecektir. Çalışmanın ana teması müellifin *Şerh-u risâle fi ilmi'l-mantık* eseri özelinde mantık ilmine genel bakışı, görüşlerinin tespit ve değerlendirilmesi hakkında olacaktır. Kendisinin eserinde belli bir sistematik yapı takip edilmediğinden işlenen konular çerçevesinde öncelikle konu tespiti ve bir sistem oluşturulmaya çalışılacaktır. Eser klasik mantığın konusunu oluşturan ilim, tasavvurât, tasdikât, kıyas gibi konuları ve bunlarla ilgili tarifleri muhtevidir. Ayrıca tasavvurâta bağlı olan konu ve kavramların tanımı, mahiyeti, kavramların delaletleri, beş tümel ve beş tümele bağlı olan tanım çeşitlerini ve tasdikâta bağlı olan döndürme, tenakuz ve mantık ilminin makasıd konusu olan kıyası içermektedir.

Tez çalışmam boyunca bana destek ve yardımda bulunan danışmanım Dr. Öğr. Üyesi Yusuf Tan'a teşekkür ederim. Ayrıca, bana farklı düşünce perspektifleri kazandıran ve gelişimime katkıda bulunan, yardımlarını esirgemeyen Doç. Dr. Saim Gündoğan, Dr. Öğr. Üyesi Bilal Kartal ve Dr. Öğr. Üyesi Mesut Akdoğan'a içten teşekkürlerimi sunarım.

Nuh SALİM

İÇİNDEKİLER

TEZ BİLDİRİMİ ii
ÖZET iii
ABSTRACT iv
ÖNSÖZ v
İÇİNDEKİLER vii
KISALTMALAR DİZİNİ ix
1. GİRİŞ 1
1.1.Araştırmanın Konusu, Kapsamı ve Sınırlılıkları 3
1.2.Araştırmanın Önem ve Amacı 4
2. LİTERATÜR TARAMASI 6
2.1. Mantık İlminin Tanımı, Konusu ve Tarihçesi 6
2.1.1.Mantık İlminin Tanım 6
2.1.2 Mantık İlminin Konusu 7
2.1.3. Tasavvurâtın Mebadi Kısmı 8
2.1.4. Mantığın Temel Kavramları 9
2.1.5. Tasdikâtın Mebadi Kısımları 16
2.2.Mantığın Temel İlkeleri 20
2.3.Mantığın Tarihçesi 21
2.3.1. Aristoteles Öncesi Mantık.....21
2.3.2.Aristoteles'te Mantık (Klasik Mantık).....22
2.3.3. Orta Çağ'da Mantık.....22
2.3.4. Modern Çağda Mantık.....23
3.METODOLOJİ/MATERYAL VE YÖNTEM 24
4. VERİ ANALİZİ VE BULGULAR 26
4.1. Molla Ömer'in Hayatı ve Mantık Üzerine Yazdığı Eserler 26
4.1.1. Hayatı 26
4.1.2. Molla Ömer'in Mantık Üzerine Yazdığı Eserler 27
4.1.3. Molla Ömer'in *Şerhu Risâle fi İlmi'l-mantık* Adlı Eseri Kapsamında Mantık İlmine Bakışı… 35

4.1.3.1. Molla Ömer'e göre mantığın ve ilmin kapsam ve tarifi 35
4.1.3.2. İlimle ilişkili kavramlar 39
4.1.3.2.1 İdrak…… 39
4.1.3.2.2. Mehfumu küllî 41
4.1.3.2.3. Mücerred-i zâtî 43
4.1.3.2.4. 'A'yân ve suver (Öz ve suretler) 44
4.1.3.2.5. Akıl……..... 47
4.1.3.2.6. Nefs-i Natıkâ/Düşünen Nefs 50
5. SONUÇ ve DEĞERLENDİRME 54
KAYNAKÇA 58
ÖZGEÇMİŞ 62

KISALTMALAR DİZİNİ

Kısaltmalar	Açıklama
Bkz.	Bakınız
Çev.	Çeviren
Ed.	Editör
Öl.	Ölüm
s.	Sayfa
v.	Varak
Vd.	Ve diğerleri

1. GİRİŞ

Cenab-ı Allah'ın insana bahşettiği en önemli yetilerinden biri de akıldır. İnsanı diğer canlılardan ayıran unsurlardan biri olan akıl, iyi ile kötüyü ve faydalı olanla faydasızı birbirinden ayırt etmeye yarayan cevherdir. İnsanların farklı anlayış tarzları olmasına rağmen insanı farklı kılan temel esas aklını kullanma yetisine sahip olmasıdır. İslam mantıkçılarının çoğuna göre "bilinenden bilinmeyenin elde edilmesine vasıta olan"[1] şeklinde tarif edilir. Başka bir tarife göre "kurallarına uyulduğunda zihni hataya düşmekten koruyan bir fen, bir sanattır."[2] Veya "fikrin sahihini fasidinden (yani geçerli olan düşünce ve çıkarımları bozuk ve geçersiz olanlarından) ayırmaya insanı muktedir kılacak kuralları sunan alet ilmi" şeklinde tarif edilmiştir.[3] Birçok ayeti kerimede Allah Teala, aklı övmüş ve aklımızı kullanmamızı öğütlemiştir. Örneğin "*Göklerin ve yerin yaratılışında, gece ile gündüzün birbiri ardınca gelişinde, insanlara faydalı şeyler taşıyarak denizde akıp giden gemilerde, Allah'ın gökten indirip de kendisiyle ölümden sonra yeryüzünü dirilttiği ve üzerinde dolaşan her türlü canlıyı yağdığı yağmurda, gökle yer arasında emre hazır bekleyen rüzgârları ve bulutları farklı yönlerde evirip çevirmesinde aklını kullanan bir topluluk için elbette Allah'ın varlığını ve birliğini gösteren deliller vardır.*"[4] denilerek akıldan istifade etmeyi bizlere tavsiye etmiştir.

Böylesine övülen bir yeti olan akıl ile mantık ilmi, birbiriyle yakından ilişkili iki kavramdır. Akıl, insanın düşünme, anlama ve kavrama yeteneğini ifade ederken, mantık bu düşünme sürecinin kurallarını ve ilkelerini belirler. Mantık, aklın doğru ve tutarlı bir şekilde çalışmasını sağlar, böylece bireyler doğru sonuçlara ulaşabilirler. Akıl, mantık kurallarını kullanarak karmaşık problemleri çözebilir ve tutarlı argümanlar geliştirebilir. Bu nedenle, mantık, aklın etkin ve verimli bir şekilde kullanılmasını sağlayan bir araçtır. Bu noktada İslam tarihinde

---

1 et-Tahtanî, Kutbuddîn Razî, *Şerhu'ş-Şemsiyye*, (İstanbul: 1288), 10-13.

2 Kazvînî, Necmuddin Ömer b. Ali, *Şemsiye Fi Kavaidi-l Mantıkiye,* (İstanbul: 1290), 3; Cürcânî, Seyyid Şerif, *Ta'rifat,* (İstanbul: 1253), 149.

3 Ali Sedat, *Mizanu'l-ukûl fi'l- mantık ve-usûl,* (İstanbul:1303), 6

4 Kur'ân-ı Kerîm Meâli, çev. Halil Altuntaş – Muzaffer Şahin (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2009), el-Bakara 2/164.

mantık çalışmaları ve bu sahada temayüz etmiş şahsiyetlerden anahatlarıyla bahsetmek yerinde olacaktır.

İslam düşüncesinde mantık çalışmaları, Aristoteles'in eserlerinin Arapça'ya tercüme edilmesi dayanır. Araplar, Suriye ve Irak'ı fethettikten sonra Yunan felsefesi ile tanışmışlardır. Arapça ilk mantık kitapları ve çeviriler, Süryani Hristiyan alimler tarafından yazılmış ve yorumlanmıştır. Süryaniler, mantık ilmine büyük önem vermiş ve Aristoteles'in mantığını Müslümanlara aktarmak için birçok inceleme, yorum ve çeviri yapmışlardır.[5] Aristoteles'in eserlerinin tercümeleri ve bu tercümeler üzerine yapılan şerhler, ilk Arap filozof Kindî'nin çalışmalarına zemin hazırlamıştır. Bu süreç, Arapça mantık eserlerinin yazılmasının başlangıcını oluşturmuştur.[6]

Abbasiler döneminde, felsefi tercümeler büyük bir hız kazanmış ve bu süreç, İslam mantık geleneğinin oluşumuna zemin hazırlamıştır. Bu dönemde, Yunan felsefesi ve bilim eserleri Arapça'ya çevrilmiş, bu da İslam dünyasında mantık ve felsefe çalışmalarının gelişmesine önemli katkılar sağlamıştır. Bu çeviriler ve çalışmalar, İslam düşüncesinin zenginleşmesine ve mantık ilminin İslam dünyasında kökleşmesine yardımcı olmuştur.[7]

Fârâbî, İbnü'l-Mukaffa ve İbn Sînâ gibi düşünürlerle devam eden mantık çalışmaları, başlangıçta İslam dünyasında olumlu karşılanmamıştır. İmam Suyûtî gibi bazı alimler, mantığın dini ilimlere uygulanmasının büyük fitnelere yol açtığını belirtmişlerdir. Ayrıca, Hz. Peygamber, sahabe ve tabiinin bu ilme yönelmediklerini ifade etmişlerdir. İmam Gazzalî öncesi kelamcılar, mantığın İslam akaidi ile uyumsuz olduğunu savunmuşlardır. Dilciler de mantığa karşı çıkmışlardır. Bunun yanı sıra, bazı fıkıhçılar ve tasavvuf ehli de mantığa karşı olumsuz bir tutum sergilemişlerdir.[8]

---

5 Nicholas Rescher, *İslam Mantık Tarihi Üzerine Araştırmalar*, çev. edi. Ahmet Kayacık, 1 bs. (İstanbul: Litera Yayınları, 2019), 18; Nihat Keklik, *İslâm Mantık Tarihi*, 2 bs. (İstanbul: Edebiyat Fakültesi Yayınevi, 1969), 19.

6 Rescher, *İslam Mantık Tarihi Üzerine Araştırmalar*, 19.

7 Keklik, *İslam Mantık Tarihi*, 39.

8 Nazım Hasırcı, "Mantık Eleştirileri", Mantık El Kitabı, der. İsmail Köz ve Ali Çetin, 1 bs. (Ankara: Grafiker Yayınları, 2016), 309-312.

İmam Gazzâlî, İslam dünyasında mantık ilminin meşrulaşmasını sağlayan önemli bir figürdür. Aristoteles mantığını İslami ilimlere uyarlamış ve bu alanda yazdığı eserlerle, mantık ilminin İslam dünyasında yaygınlaşmasına büyük katkı sağlamıştır. Gazzalî'nin mantık üzerine yazdığı önemli eserler arasında *Miʿyârü'l-ʿilm, Mihakkü'n-naẓar, el-Ḳıstâsü'l-müstaḳīm, Makāṣıdü'l-felâsife ve el-Mustaṣfâ* bulunmaktadır. Bu eserlerin ilk bölümlerini mantık ilmine ayırarak, bu ilmin İslam dünyasında kabul görmesini ve yayılmasını sağlamıştır.[9] İmam Gazali'nin mantık ilmini İslam dünyasında meşrulaştırmasının ardından, mantık çalışmaları büyük bir ivme kazanmıştır. Gazali'nin etkisiyle, mantık ilmi İslami ilimlerin bir parçası olarak kabul görmüş ve medreselerde öğretilmeye başlanmıştır. Bu dönemde, İbn Rüşd, Fahreddin Razi ve Nasiruddin Tusi gibi önemli düşünürler, mantık alanında önemli eserler vermişlerdir. Bu çalışmalar, İslam dünyasında mantık ilminin gelişmesine ve yayılmasına büyük katkı sağlamıştır. Mantık, felsefe, kelam ve diğer İslami ilimlerle entegre bir şekilde ele alınmış ve bu sayede İslam düşüncesinin zenginleşmesine katkıda bulunmuştur.

Bu kısa girişten sonra, çalışmamızın ana konusunu oluşturan Molla Ömer'in, mantık alanında verdiği eserlerle zamanında önemli bir rol üstlendiğini söyleyebiliriz. *Şerh-u Risâle fi ilmi'l-mantık* adlı eseri, medreselerde mantık kitabı olarak okutulan değerli bir çalışmadır. Bu eserle İslam dünyasında mantık ilminin yayılmasına katkı sağladığını söyleyebiliriz.

1.1.Araştırmanın Konusu, Kapsamı ve Sınırlılıkları

Araştırmamızın konusu "Mollâ Ömer b. Ahmet el-Çelî el-Maî'nin *Şerh-u risâle fi ilmi'l-mantık* Eserinin Tahlili" olarak belirlenmiştir. Bu bağlamda çalışmamız, telif ettiği eserleriyle mantık ilim geleneğimizde kendine yer bulamayan ve şöhret sahibi olamayan Mollâ Ömer b. Ahmet el-Çelî'nin hayatı, tespit edebildiğimiz kadarıyla ilmî şahsiyeti, eserleri, etkileri, mantık tarihindeki yeri ve mantık düşüncesini kapsamaktadır.

Öncelikle çalışmanın giriş başlığı altında araştırmanın konusu, kapsamı, önem ve amacı gibi konulara yer verilmiştir. Sonraki ana başlık olan literatür taraması başlığında ise öncelikle mantık alanında literatür taraması yapılmıştır.

[9] Mustafa Çağrıcı, "Gazzâlî" DİA (Ankara: TDV Yayınları, 1996), 13/495.

Sonrasında ise çalışmamızda özellikle Molla Ömer'in görüşlerini aktarırken konunun anlaşılmasına yarayacak kavram, tanımlar, mantığın temel ilkeleri gibi meselelere yer verilmiştir. Çalışmanın materyal ve yöntem kısmında ise araştırmamızın hangi yöntemle yapılacağı, hangi metodolojinin takip edileceği meselesi incelenmiştir. Çalışmamız için kullandığımız yöntemler burada zikredilecektir.

Araştırmamızın bulgular başlığı altında öncelikle çalışmanın ilerleyen kısımlarında sıkça başvuracağımız, bu çalışmanın ana kaynaklarını oluşturan ve bu eserleri ilim dünyasına tanıtmak adına Molla Ömer'in eserlerinin tanıtımına yer verilecektir. Bu kapsamda eserleri ele alış şekli incelenmiş olup eserlerin muhtevaları hakkında bilgi verilmiştir. Molla Ömer'in mantık alanında yazmış olduğu teliflerinden biri olan *Şerh-u risâle fi ilmi'l-mantık* eseri ışığında mantık konularına dair görüşleri tespit ve tahlil edilmeye çalışılacaktır.

Molla Ömer, zamanın mantık ilminde öncülerinden biri olarak kabul edilebilecek ve İslam dünyasında mantık bilimine katkıda bulunan önemli isimlerinden sayılabilecek bir şahsiyettir. Ancak onun bu alanda yazdığı telifler birden fazla olduğundan çalışmamız *Şerh-u risâle fi ilmi'l-mantık* eseri çerçevesinde sınırlandırılmıştır.

Molla Ömer'in mantık ilmine yaklaşımı bakımından ona kabaca klasik mantıkçı diyebiliriz. Zira onun düşüncesinde mantık ilminin konusu tasavvur ve tasdikât olup bunlara bağlı tariflerin hakikatinin ne olduğu çerçevesinde mantığı ele alır. Bu tariflerin hakikatini kendi düşüncesiyle açıklarken aynı zamanda ilgili konuda İslam mantık âlimlerinin söylediği görüşleri de ele almış ve tartışmıştır. Biz de bu bağlamda konuları ele alıp müellifin takip ettiği ve dile getirdiği yolla konuları tespit ve tahlil etmeye çalışacağız.

1.2.Araştırmanın Önem ve Amacı

Mantık ilmi, genel anlamda diğer ilimlere alet olması yönüyle önem arz etmektedir. Bu durum diğer ilimlerin de mantığa bağlı olduğunu göstermektedir. Öte yandan İslam mantıkçıları, felsefi düşüncenin gelişiminde önemli bir rol oynamışlardır. Onların çalışmaları, mantık bilimine yeni perspektifler kazandırmış

ve felsefi düşüncenin gelişimine katkıda bulunmuştur. Bu araştırma, bu katkıları anlamak ve onları daha geniş bir kitleye ulaştırmak için önemlidir.

Bu çalışmanın temel amacı, Molla Ömer'in akademik bir tarzda ilim dünyasına tanıtmak ve mantık alanındaki fikirlerini tespit etmek suretiyle fikirlerini tahlil edip ilim dünyasına kazandırmaktır. Ayrıca Molla Ömer'in eserlerini ilim dünyasına tanıtıp gün yüzüne çıkarmak ve alandaki diğer eserler gibi bilinebilir kılmak tezimizin gayesini oluşturmaktadır. Öte yandan onun mantık ve düşünür kimliğini tespit etmek ve bunların diğer mantık alanındaki düşünürlerin düşünceleriyle bağlantısını, ortak veya farklı yönlerini ortaya koymak bu çalışmanın diğer amaçlarındandır.

Çalışmamız mantık anabilim dalı açısından önemli bir çalışma olarak gösterilebilir. Zira mantık sahasındaki şahsiyetlerin hayatları, eserleri ve fikirlerinin akademik olarak tespiti, mantık ve mantıkî düşüncenin daha iyi kavranmasını ve anlaşılmasını sağlayacaktır. Bu çalışmanın önemine dikkat çekmek adına zikredilmesi gereken bir başka husus da şudur: Molla Ömer Çelî hakkında şu ana kadar mantık alanında herhangi bir akademik çalışma yapılmamıştır. Bu durum da Molla Ömer Çelî gibi bir şahsiyetin ve bu şahsın fikirlerinin akademik anlamda tespitini ve tahlilini gerekli kılmaktadır.

2. LİTERATÜR TARAMASI

2.1. Mantık İlminin Tanımı, Konusu ve Tarihçesi

2.1.1.Mantık İlminin Tanım

Etimolojik açısında "mantık" sözcüğü, yunanca "logike" kelimesinin Arapça tercümesi olan "mantık" sözcüğüne karşılık gelir. Mantık, "konuşmak / düşünmek" manasına gelen "nutk" (nutuk) kelimesinden türetilmiştir. Nutuk kelimesi Grekçede akıl, akıl yürütme, düşünme ve konuşma anlamlarına gelen "logus" kelimesinin karşılığıdır.[10] Terim olarak ise mantık "önermelerin tutarlığı ve çıkarımların geçerliliğini belirleyen kuralları konu edinen bilim" olarak tanımlanmıştır.[11] Aristoteles (öl. MÖ 384/322), mantık yerine analitik[12] kavramını kullanmış ve mantığı (analitiği), varlığı kendi başına incelemenin bir bilimi olarak görmemiştir. Varlık hakkında nasıl akıl yürütebileceğinin, delil istenmesi gereken önermelerin hangilerinin olduğunun, bu önermeler hakkında ne tür argümanlar istenebileceğinin öğretildiği bir disiplin olarak açıklanmıştır.[13]

Fârâbî (öl. 950) ise "nutuk" yani mantık kavramını üç anlamda kullanmıştır. Bunlardan ilki, sesle dışa vurulan sözdür ki bu da kelime ya da lafza karşılık gelir. İkincisi, ruhta bulunan sözdür. Bu da kelimenin kendilerine işaret ettiği akılsallardır (içten konuşma). Üçüncüsü ise insanın yaratılışı itibariyle sahip olduğu ruh kuvvetidir. Bu ruh kuvveti sadece insana has olup insanları diğer varlıklardan birbirinden ayırt etme özelliği katmaktadır.[14] Fârâbî, mantığın önemini açıklarken

---

[10] Coşkun Baba, "Bilgi Bağlamda Doğruluk ve Mantık İlişkisi", *Doğru üzerine*, ed. Murat Kekikli (Ankara Elis Yayınları,2018), 35.

[11] Teo Grünberk vd., *Mantık Terimleri Sözlüğü* (Ankara: Metsu Press, 2003), 85.

[12] Analitik kavramı, kıyas ve akıl yürütmelerin kendi forumlarına ayrışması anlamı taşır. Bu yönüyle Aristoteles için mantık, sadece düşüncenin belli bir norma kendi içinde tutarlı bir şekilde nasıl çalıştığını araştırıp göstermekten öte, bir metodolojiydi. Onun mantık yerine analitik kavramları tercih etmiş olması bu bağlamda ele alınabilir. Detaylı bilgi için bkz. Aristoteles, Metafizik, 153-154; Alaattin Tekin,"Antik Çağdan İslam Dünyasına: Mantığın Felsefe Karşısındaki Konumuna Dair", Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 20 (2022), 127.

[13] Aristoteles, *Metafizik*, 202-203.

[14] İbrahim Emiroğlu, *Klasik Mantığa Giriş*, 11-12; İbrahim Çapak, Ana Hatlarıyla Mantık, 14.

mantık ilminin ortaya koyduğu kaideleri, nahiv kurallarına teşbih etmektedir.[15] Bu kurallara uyan birinin zihni hataya düşmesini engeller. Bunu bir bilgisayar programına benzetebiliriz.

Gazâlî (öl. 505/1111) ise mantık ilminin önemini ve diğer ilimlerin kaynağını vurgulamak için şöyle der: "*mantık bilmeyenin ilmine güven olmaz."* anlaşıldığı üzere mantık ilmi diğer ilimlerin alet sanatıdır. Gazâli, mantık konularını ana hatlarıyla ortaya koyduğu, fıkıh usulü ile ilgili yazdığı *el-Mustasfa* adlı eserinin mukaddimesinde bu durumu şöyle izah eder: "Bu mukaddime bütün ilimlerin bir mukaddimesidir. Ve bu mukaddimeyi tam olarak kavrayamamış kimselerin ilimlerine kesinlikle güven olunmaz."[16]

2.1.2 Mantık İlminin Konusu

Doğru ve sistemli bilginin kural ve kaidelerini öğreten mantık, bu kural ve kaideleri kavramlar, kavramlardan oluşan çıkarımlar ve bu çıkarımlarda bulunan ölçü ve kuralları incelemeyi konu edinmektedir. Bu da verilen veya bilinenden verilmeyen ve bilinmeyene ulaşma yollarını incelemektir ki buna akıl yürütme denmektedir.[17]Dolayısıyla mantığın konusunu sırasıyla kavramlar, önermeler ve akıl yürütmeler olarak verebiliriz. Aristoteles ile başlayıp daha sonra İslam filozoflarınca da aynen kabul edilen bu sıralama medrese geleneğinde de devam ettirilmiştir.

Müslüman mantıkçılar kavramlar (terimler) konusunu *tasavvurât* olarak adlandırmış ve bu başlık altında beş tümeli işlemişlerdir. Beş tümel ise;

a. Cins: Ortak özellikleri, benzerlikleri ve nitelikleri içeren, altında türlerin sıralandığı en genel kavramdır.[18] Benzer şekilde farklı türleri barındırıp sıralandığı terime cins denilmektedir.[19] Başka bir ifadeyle iki veya daha fazla türün ne

---

15 Ebu Nasır Farabi, *İlimlerin Sayımı (ihsau'l ulum)*, 54.

16 Ebu Hamit b. Muhammed Gazâlî, *Mustasfa İslam Hukuk Metodolojisi* 1/17.

17 Emiroğlu, *Klasik Mantığa Giriş*, 28.

18 A.Kadir Çüçen, *Klasik Mantık*, 82.

19 Ali bin Muhammed bin Ali el Cürcânî, *Kitabu't-Tarifat* 2. Baskı (Beyrut: DarulMarife, Beyrut 2013), 10.

olduklarını sorduğumuzda müşterek bir cevap alabiliyorsak aldığımız bu cevaba cins denir.[20] Örneğin insan ve at nedir sorusuna vereceğimiz ortak cevap hayvandır. Dolayısıyla hayvan terimi anılan iki kavram için cinstir diyebiliriz.

b.Tür (nev'i): Cinsin altında sıralanmış ve cinsin bazı özelliklerini taşıyan kavrama da tür denir. Ortak özellikleri olan bireylerin tümünü içine alan, cinslerin birbirlerinden ayrıldığı noktadır.[21] Örneğin Kadir, Ferhat, Dindar, Samet vb. şahısların ne olduğunu sorarsak insan cevabını aldığımızda ve bu insan kelimesi bütün fertleri kendisinde toplar.

c.Ayrım (fasıl): Türleri birbirinden ayıran tümel çeşididir.[22] Ya da cinsleri ve türleri birbirinden ayırt etmesine denir. Örneğin insan nedir? Sorduğumuzda düşünen bir hayvandır cevabını alırız. Buradaki düşünen kelimesi insanı diğer türlerinde ayırmıştır.

d.Hassa: Bir türün mahiyetine, özüne dâhil olmayan fakat o türe has olan sıfatlardır.[23] İnsanı tarif ederken ona gülen bir hayvan deriz.

e. İlinti (müşterek arazi vasıf): Bir türün mahiyetine, özüne dâhil olmayan fakat farklı türlerde bulunan bir sıfattır.[24] "Nefes almak" bir türe has olmayıp bütün canlılarda bulunan bir sıfattır

2.1.3. Tasavvurâtın Mebadi Kısmı

1) **Tam Özsel Tanım (hadi tam):** Bir şeyin yakın cinsi ile yakın ayırımdan (fasıl) oluşan tanımdır.[25] İnsanı tarif ettiğimizde o düşünen bir hayvandır. Dediğimizde

---

[20] Muhammed bin Hamza bin Muhammed Şemseddin el Fenari, *Fevaidu'l-Fenâriyye* 1. Baskı (Lübnan: Darul ilmiye, Beyrut, 2104), 4.

[21] Esiruddin el Mufaddal bin Ömer bin Mufaddal el- Ebherî, *Îsâgucî*, 5. Baskı (İstanbul: Haşimi Kitabevi yayınları, 2017), 6-7.

[22] Ebherî, *Îsâgucî*, 7.

[23] Ebherî, *Îsâgucî*, 7.

[24] Ebherî, Îsâgucî, 7-8.

[25] Necmettin Ali b. Ömer bin Ali el-Kati el-Kazvînî, *Risâletu'l-Şemsiye,* 4. Baskı (İstanbul: Haşemi Yayınevi, 2017), 150.

"hayvan" kelimesi yakın cinsten oluşmuştur. "düşünen" kelimesi dediğimizde ise yakın (karib) ayırımından meydana gelmiştir.[26]

2)**Eksik Özsel Tanım (haddi nakıs):**Bir şeyin uzak cinsi ile yakın ayırımdan terkip şeklinde oluşuyorsa buna haddi nakıs denir.[27] İnsanı tarif ettiğimizde o düşünen ya da konuşan bir cisimdir dediğimizde "düşünen" ya da "konuşan" kelimeleri yakın ayırımdırlar. "cisimdir" kelimesi dediğimizde ise uzak bir cinstir.[28]

3) Tam İlintisel Tanım (resmi tam): Bir kavram yakın cinsi ve lazımi hassalardan yapılan tanımdır.[29] İnsanı tarif ettiğimizde ona gülen hayvandır (canlı) dediğimizde "hayvan" kavramı yakın cinstir. "Gülendir" kavramı ise lazimi bir hassedir.[30]

4) Eksik İlintisel (resmi nakıs) Tanım: Bir şeyin farklı ilintisellerin bir türe has kılınmasına denir.[31] İnsanı tarif ettiğimizde ona yürüyen, tırnakları büyüyen, tüysüz, iki ayak üzerinde yürüyen ve tabiatında gülerlik vardır. "gülerlik" kelimesi saydığımız bütün sıfatları sadece inana has kılmıştır.

2.1.4. Mantığın Temel Kavramları

Delalet Kısımları

Delalet: Herhangi bir söz, durum ve hareketin bilinmesi durumunda başka bir şeye anlam yükleme sanatıdır.[32]Beş tümelin bilinmesi mutabıkı delalete, tedemmuni ve iltizamî kısımlarına bağlıdır. Delalet kısımları lâfzî (sözlü) ya da gayri lâfzî (sözsüz) olmak üzere kendi aralarında iki kısma ayrılır. Her biri de üç ana kısma ayrılır.

Lâfzî (sözlü) Delaletler

---

26 Necati Öner, *Klasik Mantık*, (İstanbul: Divan Kitap, 2013) , 53.

27 Kazvînî, *Risaletu'l-Şemsiye*, 151.

28 Şaban Haklı, *Mantık*, (ed.), Mahmut Sami Özdil, (İstanbul: Lisan Yayıncılık, 2021), 85.

29 Talişli Muhyiddin, *Haşiyetun Muhyiddin ala Şerhi Îsâgucî li Hüsâmkâtî* 1. Baskı (Mardin: Nursabah Yayınları,2012), 63.

30 Haklı, *Mantık*, 85.

31 Muhyiddin, *Haşiyetun Muhyiddin ala Şerhi Îsâgucî*, 63-64.

32 Ali bin Muhammed bin Ali el-Cürcânî,*Kitabu't-Tarifat* 2. Baskı (Lübnan: DarulMarife, Beyrut, 2013), 99.

1) Sözlü vaz'i delalet: Bir lafzın bir manaya karşı bırakılmasıdır. Örneğin insanı tarif ettiğimizde insan lafzının karşısına "akıllı hayvandır (canlı)" manasına karşı bırakıyoruz.[33]

2)**Sözlü Akli delalet:** Bir lafzın vasıtasını akıl yoluyla bir konuşmacının konuştuğu bir şeye delalet etmesidir.[34] Örneğin bir kişi duvarın arkasında duyduğu herhangi bir sesin bir kişiye delalet etmesidir.

3**) Tabi'i (doğa) Delaleti:** İnsanın tabiatında var olan bazı lafızların ortak adıdır.[35] Misal olarak birinin hasta olması buna karşılık "uf" lafzını kullanmasıdır.

Gayri Lâfzî (Sözsüz)

1) Sözsüz vaz'i delalet: çeşitli simge ve işaretlerin belli başlı manalara delalet etmesidir.[36] Trafik işaretleri ve evli olanın elindeki yüzük bir mana taşımasıdır.

2) Sözsüz akli delalet: Bir nesnenin algılamasıyla başka bir şeyin varlığını anlamaktır.[37]Kar üzerindeki ayak izlerini gördüğümüzde birine delalet ettiğini anlarız.

3) Sözsüz tabii delalet: Belli bir durumda insanın jest ve mimiklerin halleridir.[38] Gülümsemek, kaş çatmak gibi sıfatlardan meydana gelir.

Daha önce de ifade edildiği üzere klasik mantıkta kavramlardan sonra ele alınan ve önem verilen bir diğer konu da önermeler konusudur. Önermeler konusunu ayrıntılandırmak konumuzun dışında kalacağı için burada anılan konuda İslam mantıkçılarının konuyu işleyiş tarzına bakmak çalışmanın kapsamı açısından yararlı olacaktır. Önermeler konusunu tasdikât olarak ele alan İslam mantıkçıları bu başlık altında kıyas konusunu inceleyip tartışmışlardır.

---

33 Muhyiddin, *Haşiyetun Muhyiddin ala Şerhi Îsâgucî*, 31.

34 Muhyiddin, *Haşiyetun Muhyiddin ala Şerhi Îsâgucî,* 31.

35 Talişli Muhyiddin, *Haşiyetun Muhyiddin ala Şerhi ÎsâgucîliHüsâmkâtî,* 30; A.Kadir Çüçen,*Klasik Mantık* (Ankara: SentezYay., 2012), 30; Cürcânî,*Kitabu't-Tarifat*, 99.

36 Manisalı Muhammed Hasan, *Muğni't-Tullâb*, 1. Baskı (İstanbul: Şefkat Yayınları 2016), 23.24.

37 Manisalı Muhammed Hasan, *Muğni't-Tullâb*, 23.24.

38 Manisalı Muhammed Hasan, *Muğni't-Tullâb*, 23.24.

a. Kıyasın Tanımı: Öncül adı verilen birden fazla önermeyle, sonuç adı verilen bir önerme arasında mantıksal bir ilişki kurmaya kıyas denir.[39] Yani kıyas, iki veya daha fazla öncülden yola çıkarak bir sonucun elde edilmesidir.[40] Başta Aristoteles olmak üzere ardılları olan İslam mantıkçıları da kıyas konusuna önem vermişlerdir. Nitekim Aristoteles kıyası şöyle tarif etmektedir: "*Kıyas bir sözdür ki kendisine bazı şeylerin konulmasıyla bu (konulan) verilerden başka bir şey, sadece bu veriler dolaysıyla çıkar.*"[41] İslam mantıkçıları da Aristoteles'in bu tanımını kabul ederek kıyası ele almışlardır. Söz gelimi İbn Sinâ kıyası; "*iki öncülden zorunlu olarak sonucun çıkması*"[42] şeklinde tanımlamıştır.

b. Kıyas Çeşitleri: Kıyaslar öncüllerinin sayısı ve yapısına göre genel itibariyle üç türe ayrılırlar. Bunlar; basit kıyas, bileşik kıyaslar ve düzensiz kıyaslardır.

Basit kıyas; iki öncül ve bir sonuçtan oluşan kıyas çeşididir.[43] Basit kıyaslarda sonuç öncüllerde anlam bakımından bulunur fakat şeklen bulunmaz.[44] Bu tür kıyaslarda kesin ve seçmeli kıyas olarak iki şekilde olur.

Kesin kıyas (iktiranı): Basit kıyasın bu türünde sonuç öncüllerde anlam açısından bulunur fakat şeklen bulunmaz.[45] Örneğin;

Bütün ağaçlar güzeldir;

Kavakta ağaçtır;

O halde, kavakta güzeldir.

Kesin olan kıyaslarda kendi aralarında altı kısma ayrılırlar

---

39 Emiroğlu, *Klasik Mantığa Giriş*, 138.

40 Muhammed b. Hamza b. Muhammed Şemseddin el-Fenari,*Fevaidu'l--Fenariye* 1.Baskı (Lübnan: Darulilmiye, Beyrut,2014), 115-116.

41 Aristoteles, *Organon 3.(Birinci Analitikler)*,çev.H.RAtademir,5.

42 İbn Sina, *İşaret ve Tembihler*, çev., Muhittin Macit-Ali Durusoy-Ekrem Demirli, (İstanbul: Litera Yay., 2013), 58.

43 Emiroğlu, *Klasik Mantığa Giriş*, 140.

44 Çüçen, *Klasik Mantık*, 113.

45 Emiroğlu, *Klasik Mantığa Giriş*, 141.; Çüçen, *Klasik Mantık*, 83.

1) İki yüklemli (hamliye) kıyas: İki öncül ve bir sonuç önermesinden oluşan kıyastır.[46] Örneğin

"Tüm Papatyalar Çiçektir."….1.Önerme

"Bazı çiçekler papatyadır."….2.Önerme

"Bazı papatyalar çiçektir."……Netice

2) İki bileşik kesin olan kıyaslar (muttasıl): İki şartlı ön bileşik ve iki art bileşiğin birbirleri arasında ilinti bağının olmasından dolayı meydana gelen kıyas türüne verilen isimdir. Neticede birinci önermenin ön bileşiğinin birinci parçasını, ikinci önermenin art bileşiğinin ikinci parçasının neticede yer almasına denilir. Örneğin

"Eğer güneş doğmuşsa"……..Ön bileşen

"Gündüz meydana gelmiştir"…Art bileşen

"Ne zaman ki gündüz olmuşsa"…..Ön bileşen

"Yer yüzü aydınlık olur."…..Art bileşen

"Eğer güneş doğmuşsa yeryüzü aydınlık olmuştur."…Netice[47]

3) İki ayrık kesin kıyas (munfasıla): İki şartlı ön bileşik ve iki art bileşiğin birbirleri arasında zıtlık bağının olmasından dolayı meydana gelen kıyas türüne verilen isimdir. Örneğin

"Bütün sayılar ya çift yâda tektirler"….1.önerme

"Bütün çift sayılar ya çift sonuç verirler yâda tek sonuç verir."….2.önerme

"Bütün sayılar ya tektir. Yada çift sonuç çıkar yada tek sonuç çıkar."….Sonuç[48]

4) Bir geçerli (yüklemli-hamliye) ve bir bileşik kıyasın oluşumu: Birinci önermenin ön bileşiğinin, ikinci önermenin yükleminin sonuç kısmında yer alınmasına verilen kıyas türüdür.

---

[46] Ebherî, *Îsâgucî*, 14.

[47] Ebherî, *Îsâgucî*, 14.

[48] Ebherî, *Îsâgucî*, 14.

“Ne zaman bu şey insansa demek ki o canlıdır.”….1.Önerme

“Bütün canlılar cisimdir.”2.Önerme

“Ne vakit ki bu şey insansa demek ki O şey cisimdir.”…..Netice[49]

5) Bir geçerli (yüklemli-hamliye) ve ayrık kıyas oluşumu: Arasında zıtlık olan bir önermenin art bileşiğinin, ikinci önermenin yüklem kısmının neticede yer almasına verilen kıyas çeşididir.

“Bütün sayılar ya çifttir ya da tektir.”…1.Önerme

“Bütün çift sayılar tam bölünendir.”….2.Önerme

“Bütün sayılar ya tektir.Yada ikiye tam bölünendir.”….Netice[50]

6) Bir bileşik ve bir ayrık kıyas oluşumu: Arasında ilinti olan bir önermenin ön bileşiğinin, arasında zıtlık olan bir önermenin art bileşiğinin neticede yer almasına verilen kıyas şeklidir.

“Ne zamanki bu şey insansa O canlıdır demektir.”…1.Önerme

“Bütün canlılar ya beyazdır ya da siyahtır.”…2.Önerme

“Ne zaman ki bu şey insansa O şey beyazdır ya da siyahtır.”

Seçmeli kıyas: Bu kıyas türünde sonuçta söylenen şey önermelerde hem şeklen hem de anlam bakımından vardır. Anılan kıyas türünde öncüllerden en az birinin şartlı olması gerekmektedir.[51] Örneğin;

Eğer güneş doğarsa hava aydınlanır;
Hava aydınlanmıştır;
O halde, güneş doğmuştur.

Eğer kıyas bileşik olup, istisnayı ön bileşenin aynısı olursa o zaman netice önermenin art bileşenin aynısı olur. Örneğin

“Bu şey insansa demek ki O canlıdır.”….Bileşik kıyas

---

49 Ebherî, *Îsâgucî*, 14.

50 Ebherî, *Îsâgucî*, 15.

51 Çüçen, *Klasik Mantık*, 83.

“fakat o şey insandır.”…istisna ön bileşende olmuş.

Demek ki” o şey canlıdır.”…Netice önermenin art bileşeninden oluşmuştur.[52]

Eğer kıyas bileşik olursa, istisna önermenin art bileşiğinin zıttı olursa o zaman önermenin neticesi ön bileşenin zıttı olur.

“Bu şey insansa demek ki canlıdır.”

Fakat “O şey canlı değildir”

Öyleyse “O şey insan değildir.”[53]

Eğer kıyasımız ayrık olursa, istisna ön bileşen veya art bileşen ile meydana gelmişse neticede bir diğer bileşenin zıttı olur. Yok, eğer istisna ön bileşenin veya art bileşenin zıttı olursa neticede bir diğer bileşenin aynısı olur.[54]

Kıyas Öncülleri:

1. İki öncül arasında tekrarlanan terime “orta terim” denilir
2. Sonucun yüklem kısmına “Büyük terim “denilir.
3. Sonucun konum kısmına “Küçük terim” denilir.
4. Büyük terimin içinde bulunduğu önermeye “Büyük önerme” denilir.
5. Küçük terimin içinde bulunduğu önermeye “Küçük önerme” denilir.
6. Fiil şartına “Ön bitişen” denilir.
7. Cevap şartının bulunduğu kıyasa “art bileşen” denilir.[55]

Bileşik kıyas: Öncül sayısı ikiden fazla olan kıyas çeşididir. Bu tür kıyaslara İslam mantıkçıları *kıyas-ı mürekkeb* adını vermişlerdir.[56] Bu kıyas türü de zincirleme, hulfi ve dilem olarak üç şekilde ele alınır.

---

52 Ebherî, *Îsâgucî*, 15.

53 Ebherî, *Îsâgucî*, 15.

54 Ebherî, *Îsâgucî*, 15.

55 Ebherî, *Îsâgucî*,12-13.

56 Ahmet Cevdet Paşa, *Mi’yar-ı Se‘âdet*, 124.

Zincirleme kıyas; Önermelerdeki birinci öncülün yüklemi ikinci öncüle konu, ikinci öncülün yüklemi üçüncüye konu, üçüncünün yüklemi dördüncüye konu... Şeklinde devam eden kıyas çeşididir.[57] Örneğin;

Bütün hayvanlar canlıdır.

Bütün arılar hayvandır.

Bütün arılar canlıdır.

Bütün bal arıları arıdır

O halde, bütün bal arıları canlıdır.

Hulfi kıyas: Karşıt ya da Çelişik önermeleri içeren bir kıyas türüdür. Yani bir iddiayı o iddianın Çelişiğinin imkânsızlığını ortaya koyarak kanıtlamaya çalışmaktır.[58] İslam düşüncesinde özellikle kelam âlimlerinin bu tür kıyasa sıkça başvurdukları görülmektedir.[59] Örneğin;

"Bu evren kendisini yoktan var edemez." bu önerme doğru olmazsa zıddını oluşturmamız gerekir. Buda "evren kendini yoktan var etmiştir." Yani evrenin kendini yaratması olsaydı kendinden önce olması gerekir buda imkânsızdır.

Dilemler: Öncülleri şartlı önermelerden kurulan ve öncüllerdeki şartlardan yalnızca birinin seçildiği ve böylece sonuca varıldığı kıyas türüdür.[60] Buna klasik mantık kitaplarında geçen yaygın bir örneği verebiliriz.

Ya siz padişahsınız ya ben padişahım.

Siz padişahsanız sorumluluğunuz gereği;

Ben padişahsam bu emrim gereği;

Her iki halde de ordunun başına geçmelisiniz.[61]

Düzensiz kıyas: Klasik mantıkta iki veya ikiden fazla öncülle oluşturulan kıyasların yanında bir de kısaltılmış ve delilli kıyas olmak üzere iki tür kıyas daha ele alınır ki bunlara da düzensiz kıyas denilmektedir.[62] Şimdi bu iki kıyas türünü ayrı ayrı ele alalım;

---

57 Çüçen, *Klasik Mantık*, 85; Emiroğlu, *Klasik Mantığa Giriş*, 173.

58 Haklı, *Mantık*, 169 vd.

59 Emiroğlu, *Klasik Mantığa Giriş*, 175.

60 Haklı, Mantık, 169 vd; Emiroğlu, *Klasik Mantığa Giriş*, 176.

61 Emiroğlu, *Klasik Mantığa Giriş*, 176

62 Necati Öner, *Klasik Mantık*, 159 vd.

Kısaltılmış kıyas: Günlük konuşma dilinde fikirlerimizi anlatırken sıkça kullandığımız kıyas türüdür. Herhangi bir konuda fikir beyan ederken ifadede eksik, fakat düşüncede tam olan kıyas çeşididir.[63] Örneğin;

"Düşünüyorum. O halde, varım." önermesinde söylenmek istenen aslında "her düşünenin var olduğu" gizli önermesidir. [64]

Delilli kıyas: Kıyası oluşturan öncüllerle beraber delilinin de sunulduğu kıyas çeşididir.[65] Emiroğlu'nun ifadesiyle bu kıyas deyim yerindeyse "çift dikişlidir"[66]. Örneğin;

Kitap okumayana kızmak doğrudur.
(Delili: Çünkü kitap okumayan hiçbir şey öğrenemez.)
Ali kitap okumamıştır.
(Delili: Çünkü Ali'nin söylediği şeyler tamamen tutarsızdır.)
O halde, Ali'ye kızmak doğrudur.[67]

2.1.5. Tasdikâtın Mebadi Kısımları

Önermeler (kaziye): En az bir konum ve yüklemden oluşan önermenin tasdik ve inkâr durumunun bulunmasına denir. Konum ve yüklemden oluşan cümle oluşan olaya mutabıksa bu cümle doğrudur. Yok, eğer konum ve yüklemde oluşan cümle olaya mutabık değilse kazibedir.[68] Misalen"ferhat ayaktadır." Önermesi ya doğru bir önerme ya da kazibe bir önerme şeklinde formüle edilir. Önermelerde iki kısma ayrılır.

1) Basit önermeler: İçerisinde şart ekinin bulunmadığı bir konum ve yüklemden meydana gelmesine denir. Nitelik bakımından olumlu veya olumsuz olabilirler. Nicelik bakımından tümel-tikel şeklinde oluşabilirler. Bir cümlenin içinde nitelik

---

63 Necati Öner, *Klasik Mantık,* 159 vd.

64 Emiroğlu, *Klasik Mantığa Giriş,* 182.

65 Necati Öner, *Klasik Mantık,* 160.

66 Emiroğlu, *Klasik Mantığa Giriş,* 185.

67 https://www.felsefe.gen.tr/kiyasin-cesitleri-turleri-nelerdir., (Erişim Tarihi, 21.11.2024).

68 Manisali Muhammed Hasan, *Muğni't-Tullâb,*61.

ve nicelik bulunmuyorsa buna belirsiz önerme denir.[69]Nitelik, nicelik ve belirsiz önerme örnekleri:

Niteliğin olumlu misali: Ferhat çalışkandır.

Niteliğin olumsuz misali: Zeki tembeldir.

Niceliğin tümel olumlusu: Bütün insanlar iyidir.

Niceliğin tümel olumsuzu: Bütün insanlar tembeldir.

Niceliğin tikel olumlusu: Bazı insanlar iyidir.

Niceliğin tikel olumsuzu: Bazı insanlar kötüdür.

Belirsiz önermenin olumlusu: İnsanlar iyidirler.

Belirsiz önermenin olumsuzu: İnsanlar kötüdür.

2**) Bileşik önermeler**: Bileşik önermeler içerisinde şart ekinin bulunmasıdır. Yada cevap şartının soru şartına bağlı olmasıdır. Mantık ilminde soru şartına "ön bileşen(mukaddime)"denir. Cevap şartına ise "art bileşen (taliye)" denir.[70]Bileşik önermelerde kendi aralarında iki kısma ayrılır.

1) Bitişik şartlı önermeler: Cümlede ön bileşen ile art bileşen arasın bir bağın bulunması. Ya da herhangi bağın bulunmamasına denir.[71]Örneğin Eğer güneş doğmuşsa gündüz vardır. Gündüzün var ola bilmesi için güneşin doğmasına bağlıdır. Eğer insan akıllı bir varlık ise eşekse kişneyen bir varlıktır. Burda insanın akıllı bir varlık olması eşeğin kişnemesiyle bir bağlantı bağı bulunmaktadır. Bitişik şartlı önermede ikiye ayrılır.[72]

a) Luzumi önerme: ön bileşen ile art bileşen arasında bir bağın bulunmasıdır.

b) İttifaki önerme: ön bileşen ile art bileşen arasında bir bağın olmamasıdır.

---

69 Manisalı Muhammed Hasan, *Muğni't-Tullâb*, 63.

70 Ebherî, *Îsâgucî*, 9.

71 Manisalı Muhammed Hasan, *Muğni't-Tullâb*, 63.

72 Ebherî, *Îsâgucî*, 10.

2)Ayrık şartlı önerme: İki ya da daha fazla nispet arasında illa birinin bulunması gerektiğine veya iki nispetten illa birinin bulunması gerekmediğine hüküm edilen önermelere çeşididir.[73] Örneğin sayılar ya tek ya da çift olmalıdır önermesinde sayıların muhakkak ki birinin olması şarttır. İnsan ya Türk ya da Arap olacak değildir önermesinde ise insanın Türk ya da Arap dışında biri olabilir ille de birinin bulunması şart değildir.[74]

Çelişik Önermeler (tenakuz)

Konu ve yüklemleri aynı olan iki önerme, hem nitelik (olumlu-olumsuz) hem de nicelik (tümel-tikel) bakımında birbirlerinden farklı olursa bu önermelere çelişik denir.[75]

Çelişik, iki önermenin olumluluk ve olumsuzluğu (nitelik) yönünden birbirinden farklı olması gerekir. Bu farklılık (konu ve yüklemleri aynı olan) iki önermeden birinin doğru, diğerininse yanlış olması gerekir.[76]

Örneğin: Bütün insanlar ölümlüdür

Bazı insanlar ölümlü değildir.

Çelişik önermenin oluşabilmesi için sekiz şartın olması gerekir.[77] Bunlar:

1) Her iki önermenin konumları aynı olması: Yusuf ayaktadır Yusuf ayakta değildir.

2) Her iki önermenin yüklemi aynı olması: Yusuf ayaktadır Yusuf ayakta değildir.

3) Her iki önermenin zamanları bir olması lazım: Yusuf dün kitap okumuştu Yusuf dün kitap okumamıştı.

---

[73] Talha Alp, *Mantık, Îsâgucî Tercümesi ve Mantık Terimleri Sözlü*ğü, (İstanbul: Yasin Yayınevi, 2013),24.

[74] Alp, *Mantık, Îsâgucî Tercümesi ve Mantık Terimleri Sözlüğü*,25.

[75] Hüsamettin Hasan el-Kati, *Şerhu Îsâgucî li Hüsâmkâtî*, 1.Baskı (Mardin: Nursabah Yayınları, 2012), 80-81.

[76] Ahmet Cevdet Paşa, *Mi'yâr-u Se'âdet*, 87; Şaban Haklı, *Mantık,* (ed.), Yusuf Tan, "Mantık Yanlışları, (İstanbul: Lisan Yayıncılık, 2021), 220.

[77] Kazvînî, *Risaletu'ş-Şemsiye*, 223.

4) Her iki önermenin mekân bakımından bir olması: Yusuf üniversitede okuyor Yusuf üniversitede okumuyor.

5) Her iki önermenin izafi bakımında bir olması: Yusuf'un babası Ömer'dir Yusuf'un babası Ömer değildir.

6) Her iki önermenin bil kuvve bil fiil aynı olması: fıçıdaki içki sarhoş edicidir fıçıdaki içki sarhoş edici değildir.

7) Nitelik ve nicelik bakımında bir olması: zenci insanın bütün bedeni siyahtır zenci insanın bütün bedeni siyah değildir.

8) Her iki önermenin şartları bir olması gerekir. Eğer cisim beyaz olursa göze zarar verir. Eğer cisim beyaz olursa göze zarar vermez.[78]

Döndürme (Aks)

Önermenin olumlu ve olumsuzluk değeri bakımından öznesini yüklem, yükleminde özne yaparak yeni bir önerme neticesinin çıkmasıdır.[79] Örneğin

"Ferhat kâtiptir."Kâtip olan Ferhat'tır."

Tümel olumlu olursa bunun döndürmesi tikelin olumlu olması gerekir. Örneğin

"Bütün insanlar ölümlüdür."

"Bazı ölümlüler insandır."

Tümel olumsuz olursa bunu döndürmesi tikelin olumsuz olması gerekir.

"Hiçbir ağaç taş değildir."

"Hiçbir taş ağaç değildir."

Tikel olumlu olursa bunun döndürmesi olumlu tikel olur. Örneğin

"Bazı beyazlar insandır."

---

[78] Hüsamettin Hasan el-Kati, *Şerhu Îsâgucî li Hüsâmkâtî*, 1.Baskı (Mardin: Nursabah Yayınları, 2012), 83, 84, 85.

[79] Ahmet b. Muhammed b. Ömer b. Müslüm Şihâbuddîn, *Kavl-u Ahmet*, 1.Baskı (Lübnan: Darul İlmiye, Beyrut,2014), 358-359.

"Bazı insanlar beyazdır."

Tikel olumsuz olursa bunun döndürmesi olamaz. Çünkü önerme doğru ise döndürdüğümüzde bazen yanlış, bazen doğru sonuç çıkartır. Örneğin

"Bazı insanlar ağaç değildir."

"Bazı ağaçlar insan değildir" diyemeyiz.[80]

2.2. Mantığın Temel İlkeleri

1) Özdeşlik (ayniyet) İlkesi: Mantığın temel ilkelerinden olan özdeşlik ilkesi; Bir şeyin bir başka şeyle ilişki kurulmaksızın, kendisi olarak düşünülmüş olmasını ifade etme biçimidir. En basit tanımıyla Doğan Özlem'in dediği gibi "*Bir şey ne ise odur*"[81] biçiminde ifade edilir. Mantıkta bu ilke A, A dır şeklinde formüle edilir. Örneğin insan, insandır. Çiçek, çiçektir. Kalem, kalemdir. Yusuf husuftur. Bu ilke bir şeyi "kendi olan" olarak düşünmemizi isteyen ve düşüncelerimizin sağlamlığının ve tutarlılığının zorunlu şartıdır.[82]

2) Çelişmezlik (âdem-i tenakuz) İlkesi: Çelişmezlik ilkesi bir şey aynı zaman ve şartlarda hem kendisi hem de kendisinden başkası olamaz şeklinde ifade edilir. Bu ilke özdeşlik ilkesinin bir onaylanması ve tasdiki olarak görünmektedir. Mantıkta A, A olmayan değildir şeklinde formüle edilir. Aristoteles bu ilkeyi *"aynı şeyin, aynı şeye,* aynı bakımından aynı anda hem ait olması hemde ait olmaması imkânsızdır"[83] şeklinde ifade etmiştir.

3) Üçüncü Halin İmkânsızlığı: Bu ilkeye göre; ontolojik olarak bir şey ya vardır, ya var olmayandır bunun ortası olamaz. Üçüncü halin imkânsızlık ilkesi özdeşlik ve Çelişmezlik ilkelerinin bir türevi şeklindedir. Mantıkta bir şey ya A dır ya da A olmayandır.şeklinde formüle edilir. Örneğin aynı zaman ve şartlarda insan ya canlıdır ya da canlı olmayandır. Eğer insan canlı ise, canlı olmayan değildir.[84] Ya

---

80 Necati Öner, *Klasik Mantık*, (İstanbul: Divan Kitap, 2013) , 111.

81 Doğan Özlem, *Mantık*, (İstanbul: Notos Kitap Yayınevi, 2014), 49.

82 Şaban Haklı(ed.), *Mantık* (İstanbul: Lisan Yayıncılık,2021), 20.

83 Aristoteles, *Metafizik*, çev.Y.Gurur Sev (İstanbul:Pinhan Yayıncılık,2015), 109.

84 Haklı, *Mantık*, 21.

da bir şey ya vardır ya da yoktur şeklinde tasavvur edilmesidir. Bir önerme ya doğru ya da yanlıştır; bu önermelerin dışında üçüncü bir önermenin olmamasıdır.[85]

4) Yeter Sebep İlişkisi: Bu ilke ilk defa Leibniz (öl. 1716) tarafından mantık ilkesi olarak sayılmıştır. Anılan ilkeye göre her şeyin bir var olma sebebi vardır. Yani bir şeyin var olabilmesi için yeterli sebebin olması gerekir.[86] Yeter sebep ilkesi yapısı gereği bir hükmün doğru olduğuna dair sebep ararken sonsuza kadar gidilemeyeceğini, bir yerde durmak gerektiğini ifade eder. Dolayısıyla bu ilke bir başlangıç noktasını gerekli kılar.[87]

2.3. Mantığın Tarihçesi

Her bilim, bir birikim sonucu olmuş ve sistemleşmiştir. Mantık bilimi de diğer ilimler gibi kendisinden önceki düşünce ve çalışmalardan büyük ölçüde etkilenmiş ve sistemli hale gelmiştir. Mantık ilmini bir bilim olarak Aristoteles tarafından kurulmuş ve prensipleri tespit etmiştir.[88] Ancak onun bu prensip tespiti kendisinden önceki fikir faaliyetlerine bağlı olduğunu da unutmamak gerekir. Çünkü mantık çalışmaları, Çin ve Hint düşünce çevrelerinde başlamış, Elea okulu ve Antik Çağ Yunan Filozofları ile devam etmiştir. Aristoteles mantık ilminin kurucusudur fakat mantığın gerçek buluşçusu değildir. Aristoteles'ten öncede mantık ilmi vardı ama sistematik bir biçimde değildi. Bu nedenle mantığın tarihçesi dört ana bölüm üzerinden işlenir. Bunlar Aristoteles öncesi, Aristoteles (klasik) mantığı, orta çağ'da mantık ve modern mantıktır.[89]

2.3.1. Aristoteles Öncesi Mantık

Hint ve Çin felsefelerinde kavram belirtme teknikleri ve eski Mezopotamya'da ve Mısır'da ölçme, sayma, sınıflandırma usulleri ve bazı aritmetik işlemleri oldukça gelişmiş olmasına rağmen, buradan bir matematik ve mantık sistemlerine geçiş gerçekleşememiştir. Bu sebeple mantık tarihi, genellikle

---

85 A.Kadir Çüçen, *Klasik Mantık,* (Ankara: Sentez Yay.,2012), 28.

86 A.Kadir Çüçen, *Klasik Mantık* (Ankara: Sentez Yay., 2012), 30.

87 Emiroğlu, *Klasik Mantığa Giriş*, 20.; Çüçen, *Klasik Mantık,* 31.

88 Emiroğlu, *Klasik Mantığa Giriş*, 38.

89 A.Kadir Çüçen, *Mantık*(Asa Kitapevi: 2009), 31.

"logos" kavramının ortaya çıktığı Ön Asya'dan, Anadolu'dan ve özellikle Anadolu'nun Ege kıyılarından, İyonya'dan ibtida bulunur.[90]

2.3.2. Aristoteles'te Mantık (Klasik Mantık)

Aristoteles öncesi dönemde doğrudan mantıkla ilgili çalışmalar olmasa bile, konuları itibariyle dolaylı olarak mantıkla ilgili olan çalışmalar Aristoteles'in mantık ilmini sistemli bir şekilde ortaya koyması için kaynaklık etmiştir. Kendinden önceki bu birikimleri alan Aristoteles mantığı sistemli bir bilim olarak ortaya koymuştur. Filozof, mantık çalışmalarını "*Organon*" adlı külliyatında toplayarak onu doğru düşünme aracı olarak diğer bilimlerin aleti haline getirmiştir. Bu külliyat altı eserden oluşmaktadır. Bunlar; *kategoriler, önermeler, birinci analitikler, ikinci analitikler, topikler ve sofistik delillerdir*. Daha sonra bu eserlere Aristoteles'in Retorik ve Poetika'sı eklenerek sekiz esere ulaştırılmıştır. Porphyrios da kendi yazdığı Îsâgucî adlı kitabını ekleyerek dokuz kitap haline toplamıştır.

2.3.3.Orta Çağ'da Mantık

Orta çağda mantıkla ilgili çalışmalar doğuda İslam düşünürleri tarafından batıda ise Hıristiyanlar tarafından iki ayrı koldan yürütülmüştür.[91] İslam düşüncesinde Kindî (öl. 866), Razî (öl. 925), Fârabî, İbni Sînâ (ö.1037) ve Gazali hgibi isimler mantığa önemli katkılar sunmuş düşünürlerdir. Özellikle Fârabî ve İbni Sinâ'nın mantıkla ilgili çalışmaları kendinden sonraki mantık çalışmalarında kaynaklık etmiştir. Fârâbî ve İbni Sinâ Aristoteles mantığına Porphyrios tarafından eklenen ve tarifler için gerekli olan beş tümel üzerinde durarak kıyas konusunu geliştirmeye çalışmışlardır.[92]

---

[90] Aslında logos kavramı söz, yasa, akıl, akıl ilkesi, tanrısal akıl, tanrısal yasa, tanrısal idare, varlık düzeni vb. anlamları içeren oldukça zengin ve karmaşık bir kavram olarak, Doğu(Hint, Çin ve İran) felsefesinden iyon felsefesine geçmiştir. Eski bir çin felsefesi olan Taoizmde "tao",sonsuz, bedensiz, cisimsel olmayan şey, akıl, akıl yolu, ilke, düzen vb. anlamları içerir. bu anlamları ile tao ve logos kavramları arasında oldukça büyük benzerlikler mevcuttur. Bkz. Özlem, Mantık, s.312.

[91] Nazlı İnönü, Mantık Tarihi (Ortaçağ), (İstanbul: Boyut Yayınları, 2019), 8.

[92] İbrahim Emiroğlu –Hülya Altunya , "İslam Mantığı", *Örnekleri ile Mantık Sözcüğü,* 161-162; İbrahim Emiroğlu *Klasik Mantığa Giriş*, 43.

Batıda ise Boethius (öl. 524), Cassiosorus (öl. 595), Anselmus (öl. 11909) ve Petrus Abelardus (öl. 1142) gibi isimler mantığın gelişimi için önemli katkılar sunmuşlardır.[93] Özellikle Boethius, Aristoteles'in Organon külliyatında *İkinci Çözümlemeler* hariç diğer bütün eserlerini ve Porphyrios'un *Îsâgucî*'sini Latinceye çevirmiştir. Bu çeviriler Ortaçağ boyunca batıda standart olarak kabul edilip okutulmuştur.[94]

2.3.4.Modern Çağda Mantık

Aristoteles mantığı sıklıkla eleştirilse de asırlarca bilimsel yöntem olarak varlığını sürdürmüştür. Fakat özellikle Rönesans'la başlayan doğa bilimlerine yöneliş ve yeni buluşlar Aristoteles'in mantığının bilimsel yöntemler için yetersiz kaldığını ortaya koymaya başlamıştır. Başta R. Descartes (ö. 1650) ve F. Bacon (öl. 1626) gibi filozoflar Aristoteles mantığında kanıtlama yöntemi olarak kullanılan kıyasların aslında yeni bir bilgi vermediğini, yalnızca öncüllerde gizli olanın sonuçta tekrarlandığını ve bu yöntemin bilimler için yetersiz olduğunu iddia etmişlerdir.[95] Bilimsel yönteme yapılan bu eleştiriler neticesinde mantık için yeni ve özgün bir dilin ortaya çıkmıştır. Bu dil artık daha çok matematiksel sembollerle ifade edilen sembolik bir dil olmuştur ve sembolik (matematiksel) mantık adını almıştır. Özellikle B. Russell (öl. 1970) ve G. Frege (öl. 1925) gibi matematikçi filozoflar sayesinde sembolik mantık gelişmiştir.[96]

---

93 Nicholas Rescher, İslam Mantık Tarihi, Çev.Ahmet Kayacık (İstanbul: Litera Yay.,2018), 19.

94 Nazlı İnönü, Mantık Tarihi (Ortaçağ), 62.

95 A. Kadir Çüçen, *Klasik Mantık*, (Ankara: Sentez Yay., 2012),53.

96 https://ansiklopedi.tubitak.gov.tr/ansiklopedi/mantik (Erişim Tarihi: 08.11.2024).

3. METODOLOJİ/MATERYAL VE YÖNTEM

Çalışmamızın teorik çerçevesini; eser tahlilinin yanında alanla ilgili kitap, kitap bölümü, ansiklopedi, dergi, makale ve çeşitli internet kaynaklarının taranması sonucu literatür incelemesi üzerine kurulmuştur. Literatür taramasıyla beraber metin ve diyalogların incelenerek dilin yapısal özelliklerinin incelendiği söylem analizi tekniği[97] de bu çalışmada kullanılan metotlardan biridir.Nitekim söylem analizi, metinde yer alan bölümlerin ya da konuşma biçiminde hazırlanan bölümün tüm detayları ile çözümlenmesidir. Bu yöntemin özellikleri ve bilimsel olma özelliklerini de şöyle sıralayabiliriz.

- Disiplinler arası bir sistemdir. Sosyoloji, felsefe, psikoloji, iletişim ve tarih alanlarından en yüksek oranda yararlanır.
- Politika, din, sanat, bilim ve dil bilgisine ait çeşitli kavramlar sürekli kullanılır.
- Sadece metinlere değil, tüm semboller, gelenekler, normlar, sözler, biçimler, kalıplaşmış ifadeler ve disiplinlere ayrı ayrı odaklanarak, kendine göre bir değerlendirme yapabilir.
- Metnin okunan haliyle değil, alt metinlerle olan ilişkisine odaklanır. O metni yazan kişinin niyetini ortaya çıkarabilir. Satır aralarını okuma sanatını etkin bir biçimde kullanır.
- Araştırma konusu ile ilişkili olan tüm metinleri, yazıldığı döneme ait özellikleri ile ele alır ve kişilerin kullandıkları dilin yapısına göre analiz eder.[98]

Bu çalışmada takip edilecek temel yöntemlerden olan nitel araştırma yöntemi ve söylem analizi tekniği bu çalışmanın temelini oluşturur. Nitel araştırma; gözlem, doküman analizi ve görüşme benzeri nitel veri toplama yöntemini içeren bir araştırma türüdür. Bu süreç klasik mantık konusu olan tasavvur ve tasdikâtı

---

97 Hilal Çelik - Halil Ekşi, "Söylem Analizi", *Marmara Üniversitesi Atatürk Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Dergisi* 27/27 (Aralık 2013), 104-105.

98 https://www.tezhazirlamamerkezi.net/soylem-analizi-nasil-yapilir/ (Erişim Tarihi: 22.11.2024)

genel bir biçimde anlamamızı hedefler. Söylem analizleri ise, Molla Ömer'in mantık alanında yazılan bir metnin şerh ediliş ve farklı âlimlerin görüşlerinin ele alınış yöntemini kullanmaktadır. Elde edilen veriler Molla Ömer'in fikir dünyasında mantığın daha derinlemesine ve kapsamlı bir şekilde anlamamıza olanak sağlayarak bütünsel bir anlayışa ulaşmamıza yardımcı olacaktır.

Yukarıda zikredilen metotla Molla Ömer'in eserleri okunmuş, bilimsel bir tarzda taranmış, bilimsel bir bakış açısıyla incelenmiş ve fikirlerini tespit etmek için mantık görüşlerini içeren *Şerh-u Risâle fi ilmi'l-mantık* adlı eserinden yapılan fişlemeler sonunda gerekli tercümeler yapılmış, bunlar değerlendirilmiş, tahlil edilmiş ve akademik olarak aktarılmaya çalışılmıştır.

Tez boyunca takip edeceğimiz diğer yöntemleri de şu şekilde sıralamak mümkündür:

- ✓ Çalışmada Molla Ömer'in hayat hikâyesi ve ilmî kişiliği inceleneceğinden dolayı hayat hikâyesi için tabakât eserlerinin ilgili yerlerinden tespiti yapılmış ve analiz edilip bibliyografik bir tarzda sunulmuştur.
- ✓ Eserlerini ilim dünyasına kazandırmak için tam bir tanıtımının yapılması gerekmektedir. Bu açıdan eser tanıtımı hem şeklen hem de muhteva itibariyle ele alınmıştır.
- ✓ Çalışmamıza konu olan Ömer Çelî'yi daha iyi tanımak, fikir ve düşünce dünyasını daha iyi çözümlemek için ilmî hayatı ve eserleri nesnel/objektif bir bakış açısıyla incelenmiştir.
- ✓ İşlenecek mantık kavramların ve meselelerin okuyucuya daha iyi aktarılması adına evvela Arapça ve Türkçe sözlüklerdeki anlamları tespit edilmeye gayret edilmiş, sonrasında hem mantık alanında yazılmış sözlüklerden hem de klasik eserlerden istifade edilmeye çalışılmıştır.

4. VERİ ANALİZİ VE BULGULAR

4.1. Molla Ömer'in Hayatı ve Mantık Üzerine Yazdığı Eserler

4.1.1. Hayatı

Tam ismi Ömer b. Ahmet b.Molla Muhammed b. Molla Ömer b. Molla İbrahim el-Çelî el-Maî'dir. Künyesinde yer alan "el-Çelî" Çukurca'nın Kürtçe'deki "Çel" isminin nisbesidir. Başka bir nisbesi ise "el-Maî"dir. el-Maî Çukurca'nın 6 km güneyinde yer alan ve şu anki Irak sınırları içerisinde kalan bir köyün adıdır. Maî Köyü'nde bulunan Maî Medresesi'nde ders vermesinden dolayı el Maî nisbesiyle de tanınmaktadır. Maî köyü Berwarî Bala bölgesinde bulunmaktadır.[99] Molla Ömer b. Ahmet'in biyografisini inşa etmek adına yeterli derecede tarihi belgelere sahip değiliz. Âlim ve müellifleri tanıtan tabakât eserlerinde hakkında çok az bilgi bulunmaktadır. Bazı kaynaklarda "el-Diyarbekirî" "el-Âmidî" ve "el-Halebî" nisbesiyle anılmaktaysa da Molla Ömer mevcut eserlerinin dibacelerinde bu mahlası kendisi için kullanmamıştır. Bu farklı nisbelerin Molla Ömer'e atfedilmesinin nedeni bazı yazma nüshalarının ferağ kayıtlarında "fi Âmid" (Diyarbakır'da) ve "fi'l-Haleb" (Halep'te) ifadelerinden kaynaklıdır. Ancak bu ifadeler Molla Ömer'in nisbesi değildir, istinsahın gerçekleştiği şehrin adıdır.[100] Molla Ömer'in babası ve dedesi büyük âlim ve müderrislerdir. Babası Molla Ahmet Çukurca dan ayrılıp Mâî köyüne gelip medrese kurmuştur.[101]

Molla Ömer'in vefat tarihine dair birtakım bilgiler aktarılsa da tam olarak ne zaman vefat ettiğine dair net bir bilgi elimizde bulunmamaktadır. Ancak *Hülâsâtü'l fi'l-hisâb* eserinin haşiye nüshanın birinde ferağ kaydı bize ne zaman yaşadığına bilgi vermektedir. Millet kütüphanesi/ Feyzullah kısmında kayıtlı olan nüshanın ferağ kaydında istinsah tarihi hicri 1095 (1684) olarak verilmiştir.[102]

---

[99] Bâdi, medreseyâ Mâî, 37-38; Yaşar Kaplan, "Çukurca ve Çukurcalı İlim Adamları", Doğu Anadolu Sosyal Bilimlerde Eğilimler Dergisi 2/2 (2018), 23.

[100] Yaşar Kaplan (ed.), "Çukurca ve Çukurcalı İlim Adamları", *2.Uluslararası Zap Havzası Sempozyumu Kültürel Miras ve Sözlü Gelenek,* (Ankara: Azim Matbaacılık, 2023), 356.

[101] Yaşar Kaplan, "Çukurca ve Çukurcalı İlim Adamları", 23.

[102] Ömer b. Ahmet el-Çelî el-Maî, *Hâşiyetü Hülâsatü'l-hisâb*, (Millet Kütüphanesi/Feyzullah,1363), 56a.

Ayrıca astronomiye dayanarak namaz vakitlerinin tespiti için Yahya b. Hattâb'ın *Risâletun fi rub'i'l-müceyyeb* adlı eserine yazdığı şerhin nüshalarından biri olan Râğib Paşa koleksiyonundaki nüshanın ferağ kaydında hicrî 1097 (1685) not düşülmüştür.[103] Buda Molla Ömer'in 1095/1684 yılında yaşadığını ya da vefat ettiğini gösteriyor.

4.1.2. Molla Ömer'in Mantık Üzerine Yazdığı Eserler

Molla Ömer farklı alanlarda birçok eserler telif etmiştir. Bunlar; astronomi, matematik, münazara, felsefe, nahiv ilmi, mantık, aruz ilmi, kelam, beyan (belagat) ilmidir. Aynı zamanda hesap ilmine ilgi duymuş ve bunun yanı sıra şiirle iştigal etmiştir. Eserlerini genel olarak Arapça yazmıştır. Arapça dışında; Farsça, Osmanlıca dillerinde eserler telif etmiştir. Maalesef eserlerinin birçoğu günümüze ulaşmamıştır. Bize ulaşan eserlerinde dini ilimler ve fenni ilimlerde derin bir bilgi sahibi olduğu ve Arap dili ve grameri üzerinde büyük bir vukûfiyeti olduğu anlaşılmaktadır. *Haşiye'l-âlâ Haşiye'l-Bahaiyyeti'l-Hisab* adlı eserinde kendi döneminde bilgiye ilgi göstermemesinden şikâyet etmekte ve âlimle ile bilgilere sahip çıkmadığını aktarmaktadır. Fakat o bütün bu olumsuzluklara rağmen ilmi eserler yazmaya devam edeceğini belirtmektedir. Günümüze kadar ulaşan birçok eseri bulunmaktadır. Bu durum Molla Ömer'in yazdığı eserlerin medreselerde okutulan önemli kitaplar olduğunu göstermektedir. Molla Ömer'in eserlerinin çok sayıda yazma nüshası Türkiye Yazma Eserler Kurumu'nda bulunmaktadır. Ancak Çelî künyesi yanlışlıkla "Çullî" olarak kaydedilmiştir.[104] Mantık eserlerinin çoğu aynı isimde olup muhtevası bakımından değişiktir. Mütefekkirin mantık ilmiyle ilgili yazdığı eserleri ve içeriklerini aşağıda açıklayacağız.

Haşiyetu'l-Haşiye alâ'r-Risaleti'l-Hanefiye

Elimizde bulunan yazma eser'in muhtevası birinci sayfadan kırkıncı sayfaya kadar Matematik ilmi'nin hesap konusunu ele almaktadır. Kırkıncı sayfadan sekseninci sayfasına kadar Astronomi hakkında yazmıştır. Sekseninci sayfadan

[103] Ömer b. Ahmet el-Çelî el-Maî, *Şerhu Risâletün fi rub'î'l-müceyyeb*, (Râğib Paşa,779),184b.

[104] Yaşar Kaplan "Çukurca ve Çukurcalı İlim Adamları", 356.

kitabın sonuna kadar olan bölümlerde ise Mantık ilminin kıyas, önerme ve beş sanat konularının öneminden bahseder. Eserin dili Arapça olup Ankara Milli Kütüphanesinde bulunmaktadır. [105]

Eserin Demirbaş no:01 Hk 163/3 tür. Ve eserin DVD Numarası:956.

Haşiyetu'l-Haşiye alâ'r-Risaleti'l-Hanefiye

Bu eserin içeriği baştan ellinci sayfaya kadar Nahiv ilmi ve vaz-i (vadî) ilimden bahseder. Ellinci sayfasından eserin sonuna kadarki bölümlerinde ise mantık ilminin kıyas, tasavvurât ve tasdikât ilimlerine dair bilgileri ele almıştır. Eserin dili Arapça olup Ankara Milli Kütüphanesinde yer almaktadır.[106]

Eserin demirbaş no:03 Gedik 17793/3

Koleksiyon numarası: Afyon Gedik Ahmet Paşa İl Halk Kütüphanesi

DVD:1110

Haşiyetu'l-Haşiye alâ'r-Risaleti'l-Hanefiye

Elimizde bulunan yazma eser içerik olarak toplam dört kitaptan müteşekkildir. Birinci kitap münazara ilminden bahseder. İkinci kitap mantık ilminin tasavvurât, tasdikât, önermeler, döndürmeler, çelişikler, tanım kısımları ve kıyas konularını ele almaktadır. Üçüncü kitap Nahiv ilminin genel irabını ele almaktadır. Dördüncü kitap ise Münazara ilminin delil konusunu işlemektedir.[107]

Kitabın bulunduğu yer: Milli Kütüphane –Ankara

Kitabın Demirbaş no:18 Hk 143/7

Koleksiyon: Çankırı İl Halk Kütüphanesi

---

[105] Ömer b. Ahmet el- Çelî el-Maî *Haşiyetul-Haşiye alâ'r Risaletul- Hanefiye,* (Ankara Milli kütüphanesi), 956 d.

[106] Ömer b. Ahmet el-Çelî el-Maî *Haşiyetul-Haşiye alâ'r Risaletul-Hanefiye,* (Ankara Milli Kütüphanesi), 1110 d.

[107] Ömer b. Ahmet el- Çelî el-Maî *Haşiyetul-Haşiye alâ'r Risaletul- Hanefiye,* (Ankara Milli Kütüphanesi), 1562 d.

Dili: Arapça

DVD:1562

Haşiyetu'l-Haşiye alâ'r-Risaleti'l-Hanefiye

Molla Ömer'in bu yazma eseri toplam dokuz kitaptan oluşmaktadır. Birinci ikinci, dördüncü, beşinci ve altıncı kitaplar münazara ilminden bahseder. Üçüncü kitap münazara ve mantık ilminin beş tümelin cins kısımlarını ele almaktadır. Yedinci ve sekizinci kitaplar aruz ilminden bahseder. Dokuzuncu kitap Osmanlıca yazılmıştır. [108]

Kitabın bulunduğu yer: Manisa İl Halk kütüphanesi

Kitabın Demirbaş no:45 Hk 8048/3

Koleksiyon: Manisa İl Halk Kütüphanesi

Dili: Arapça ve Osmanlıcadır.

İstinsah tarihi: Hicri (Miladi) 1085(1673)

Haşiyetu'l- Haşiye alâ'r Risaleti'l- Hanefiye

Molla Ömer'in bu yazma eserde insanın nefsinde olan günah kısımlarını mantık açısından ele alıp değerlendirmiştir. Ayrıca ayet ve hadisleri beş sanat açısından değerlendirmiştir.[109]

Eserin bulunduğu yer: Manisa İl Halk Kütüphanesi

Eserin Demirbaş no:45 Hk 7845/2

Koleksiyon: Manisa İl Halk Kütüphanesi

Dili Arapça

Haşiyetü'l-Haşiye al'a Şerhi Risale Fi Adabi'l-Bahs

---

[108] Ömer b. Ahmet el-Çelî el-Maî *Haşiyetul- Haşiye alâ'r-Risaletul-Hanefiye*, (Manisa İl Halk Kütüphanesi), 45Hk 8048/3 d.

[109] Ömer b. Ahmet el- Çelî el-Maî *Haşiyetul-Haşiye alâ'r-Risaletul- Hanefiye*, (Manisa İl Halk Kütüphanesi), 45Hk 7845/2 d.

Elimizde bulunan yazma eserin muhtevası mantık ilminin kıyas, Çelişik, kıyas şekilleri ve modlardan müteşekkildir. Mantık ilminin dışında münazara konularına değinmiştir.[110]

Eserin bulunduğu yer: Manisa İl Halk Kütüphanesi

Eserin Demirbaş no:45 Hk 1999

Koleksiyon: Manisa İl Halk Kütüphanesi

Dili: Arapçadır.

Haşiyetü'l- Haşiye alâ'r Risaleti'l- Hanefiye

Eserin muhtevası marifet, tevhit makamı, nübüvvet makamı, insan makamı ve nefis gibi konularını ele almaktadır.[111]

Eserin bulunduğu yer: Manisa İl Halk Kütüphanesi

Eserin Demirbaş no:45 Ak Ze 614/2

Koleksiyon: Manisa Akhisar Zeynelzade Koleksiyon

Dili: Arapçadır.

Haşiyetü'l- Haşiye alâ'r Risaleti'l- Hanefiye

Elimizde bulunan yazma eserin muhtevası mantık ilminin kıyas konusu, önermeler(kaziye), şekillerin şartları ve şekillerin bağlı mod neticelerinin oluşları, önermelerin kısımları olan basit ve bileşikler ve tasdikâtın mebadi kısımlarından çelişiği ele almıştır.[112]

Eserin bulunduğu yer: Milli Kütüphane-Ankara

Eserin demirbaş no:06 Hk 4312

---

[110] Ömer b. Ahmet el-Çelî el-*Maî Haşiyetul Haşiye ala Şerhi Risale Fi Adabi'l Bahs*, (Manisa İl Halk Kütüphanesi), 45Hk 1999 d.

[111] Ömer b. Ahmet el- Çelî el-Maî *Haşiyetul Haşiye alâ'r Risaletul- Hanefiye,* (Manisa İl Halk Kütüphanesi),45 Ak Ze 614/2 d.

[112] Ömer b. Ahmet el- Çelî el-Maî *Haşiyetul-Haşiye alâ'r Risaletul- Hanefiye,* (Ankara Milli Kütüphanesi), 1432 d.

Koleksiyon: Ankara Adnan Ötüken İl Halk Kütüphanesi

Dili: Arapça

DVD:1432

Haşiyetü'l- Haşiye alâ'r Risaleti'l- Hanefiye

Molla Ömer'in ele aldığı bu yazma eser toplam üç kitaptan müteşekkildir.

Birinci kitabın muhtevası mantık ilminin kıyas konusu örneklerle izah edilişi, beş sanatın özellikleri ve şekil kısımlarını örneklerle izahını ele almaktadır.[113]

İkinci kitabın muhtevası mecazın bazı kısımlarını ele almıştır. Ayrıca mantık ilmine bağlı olarak döndürme konusu, Çelişik konusu ve beş tümel kısımlarını ele alıp mütebeyyin etmiştir.

Üçüncü kitabın konusu ise; medreselerde okutulan Îsâgucî kitabının konuları olan delalet kısımları, beş tümel, tarifat, önermeler, döndürme, kıyas, kıyas çeşitleri ve beş sanatı temas eder.[114]

Eserin bulunduğu yer: Manisa İl Halk Kütüphanesi

Eserin Demirbaş no:45 Ak /6261

Müstensih: Abdulvahab b. HüseyinÇermiki

İstinsah tarihi: Hicri (Miladi) 1153(1739)

Koleksiyon: Manisa Akhisar Zeynelzade Koleksiyon

Dili: Arapça

Haşiyetü'l- Haşiye alâ'r Risaleti'l- Hanefiye

[113] Ömer b. Ahmet el- Çeli el-Maî *Haşiyetul-Haşiye alâ'r Risaletul- Hanefiye*, (Manisa İl Halk Kütüphanesi), 45Ak 6261 d.

[114] Ömer b. Ahmet el- Çeli el-Maî *Haşiyetul-Haşiye alâ'r Risaletul- Hanefiye*, (Manisa İl Halk Kütüphanesi), 45 Ak 6261 d.

Elimizde bulunan yazma eserin muhtevası mantık ilminin kıyas konusu ve şekillerin oluşumlarını ele almıştır.[115]

Eserin bulunduğu yer: Manisa İl Halk Kütüphanesi

Eserin demirbaş no:45 Hk 8394

Koleksiyon: Manisa İl Halk Kütüphanesi

Dili: Arapçadır.

Haşiyetü'l- Haşiye alâ'r Risaleti'l- Hanefiye

Eserin içeriği beyenilmi (istiare, teşbih ve mecaz), meani ilminin özelliklerinden bahsetmiştir.[116]

Eserin bulunduğu yer: Manisa İl Halk Kütüphanesi

Eserin demirbaş no:45 Ak Ze 707/2

Koleksiyon: Manisa Akhisar Zeynel zade Koleksiyon

Dili: Arapçadır.

Haşiyetü'l-Haşiye alâ'r-Risaleti'l-Hanefiye

Elimizde bulunan yazma eserin muhtevası kıyasın tanımı, kıyasın seçmeli ve kesin kısımlarını örneklerle izahı, şekillerin mod neticeleri, Tasdikâta bağlı olan Çelişik ler ve burhan kısımlarının bazılarına değinir.[117]

Eserin bulunduğu yer: Manisa İl Halk Kütüphanesi

Eserin demirbaş no:45 Ak Ze 709

Müstensih: Mustafa b.Muhammed b.Muhammed

---

[115] Ömer b. Ahmet el- Çeli el-Maî *Haşiyetul-Haşiye alâ'r Risaletul- Hanefiye*, (Manisa İl Halk Kütüphanesi),45Hk 8394 d.

[116] Ömer b. Ahmet el- Çeli el-Maî *Haşiyetul-Haşiye alâ'r Risaletul- Hanefiye*, (Manisa İlHalk Kütüphanesi), 45Ak Ze 707/2 d.

[117] Ömer b. Ahmet el- Çeli el-Maî *Haşiyetul-Haşiye alâ'r Risaletul- Hanefiye,* (Manisa İl Halk Kütüphanesi), 45 Ak Ze 709 d.

Koleksiyon: Manisa Akhisar Zeynelzade Koleksiyon

Telif Tarihi Hicri(miladi):1122 (1079)

İstinsah tarihi hicri (miladi): 1100(1688)

Dili: Arapça

Haşiyetü'l- Haşiye alâ'r-Risaleti'l-Hanefiye

Molla Ömer'in kaleme aldığı bu yazma eser iki kitaptan müteşekkildir. Birinci kitabın içeriği mantık ilminin kıyas, kıyasla oluşan önermeler, tasavvurât ve Tasdikât konuları içermektedir. Mantık ilminin dışında münazara konularına değinip bunu mantık açısından değerlendirmiştir. İkinci kitap ise mantık ilminin önermeler, bir konuyu savunmasındaki delil yöntemleri, Çelîşiğin oluşumu, kıyas, kıyasın kısımlarından olan kesinlik kısmı, Çelîşiğin döndürme şeklinin nasıl yapıldığı ve bu kısımlarının hepsini örneklerle izah edilişini ele alınmaktadır.[118]

Eserin bulunduğu yer: Milli Kütüphane-Ankara

Eserin demirbaş no:06 Mil Yz A 7651/2

Koleksiyon: Milli Kütüphane Yazma koleksiyonu

Dili: Arapça

DVD:497

Haşiyetü'l- Haşiye alâ'r-Risaleti'l-Hanefiye

Elimizde bulunan yazma eser iki kitaptan müctemidir. Birinci kitap Tasdikâtın kısımları olan önermeler, Çelişik, kıyasa bağlı olan önermeler ve hadsiyyad konularına değinmektedir. İkinci kitap ise kıyasa bağlı olan önermeler, hadsiyyad, tasavvurât, tasdikât, şekillerin yapılışı, şekillerin mod kısımları ve münazara ilmininden söz eder.[119]

---

[118] Ömer b. Ahmet el- Çelî el-Maî *Haşiyetul-Haşiye alâ'r Risaletul- Hanefiye*, (Ankara Milli Kütüphanesi), 497 d.

[119] Ömer b. Ahmet el- Çelî el-Maî *Haşiyetul-Haşiye alâ'r Risaletul- Hanefiye*, (Ankar Milli Kütüphanesi), 1100 d.

Eserin bulunduğu yer: Milli Kütüphane-Ankara

Eserin demirbaş no:03 Gedik 17655/1

Koleksiyon: Afyon Gedik Ahmet Paşa İl Halk Kütüphanesi

DVD:1100

Dili: Arapça

Haşiyetü'l- Haşiye alâ'r-Risaleti'l-Hanefiye

Elimizde bulunan yazma eser içerik olarak çelişik, büyük öncül (mukaddimetü'l-kübra), küçük öncül (mukaddimetü's-suğra) yapılışları, kıyasın tanımı, kıyasın kısımlarından olan kesin ve seçmeli (iktirani-seçmeli) örneklerin izah edilişi, dört şeklin oluşumu ve hangilerinin netice (sonuç) verip vermeyeceği işleyişinden bahseder. [120]

Eserin bulunduğu yer: Milli Kütüphane

Eserin demirbaş no:03 Gedik 18060

Koleksiyon: Afyon Gedik Ahmet Paşa İl Halk Kütüphanesi

Müstensih: Abbas b.Mehmet Fenîkî

İstinsah Tarihi Hicri(Miladi):1120(1078)

Dili: Arapça

DVD:1145

Haşiye âlâ Şerhi Âdâbi'l-Adudîye

Elimizde bulunan yazma eser içerik olarak toplam dört kitaptan müteşekkildir.

Birinci kitap münazara ilmi üzerinde delillerin savunması, birinci şekillerin oluşumu, neticeleri ve şartları temas eder. İkinci kitap kıyas, kıyas kısımları,

[120] Ömer b. Ahmet el- Çeli el-Maî *Haşiyetul-Haşiye alâ'r Risaletul- Hanefiye*, (Ankara Milli Kütüphanesi), 1145 d.

öncüllerin oluşumu ve çelişiği ifade eder. Üçüncü kitap münazara ilminde kullanılan terimler ve kıyas çeşitlerini ifade eder. Dördüncü kitap ise tasavvurât, beş tümelin cins kısmı, tasdikât, önermeler ve münazara ilmini anlatır.[121]

Eserin bulunduğu yer: Milli Kütüphane-Ankara

Eserin Demirbaş no:64 Karaali 20/5

Koleksiyon: Uşak Karaali Camii koleksiyonu

Dili: Arapça

DVD: 1761

Haşiyetü'l- Haşiye alâ'r-Risaleti'l-Hanefiye

Molla Ömer'in kaleme aldığı bu yazma eser toplam iki kitaptan müctemidir. Birinci kitap tasdikât, önermeler, önermelerin kısımları ve burhan kısımlarını ele almaktadır. İkinci kitap ise kıyasın kısımları, şekillerin oluşumu ve mod kısımları ve münazara ilmini anlatmaktadır.[122]

Eserin bulunduğu yer: Manisa İl Halk Kütüphanesi

Eserin demirbaş no:45 Ak Ze 626/1

Müstensih: Abdulvahahab b. Hüseyin Çermikî

Koleksiyon: Manisa Akhisar Zeynelzade Koleksiyon

4.1.3. Molla Ömer'in *Şerhu Risâle fî İlmi'l-mantık* Adlı Eseri Kapsamında Mantık İlmine Bakışı

4.1.3.1.Molla Ömer'e göre mantığın ve ilmin kapsam ve tarifi

Klasik mantık kitaplarının ilk bölümleri tasavvurât ve tasdikât ile başlayıp bunula isimlendirilir. "Tasavvur", "tasavvurât" kelimesinin tekili olup, bir şeyin mahiyetini ispat veya nefy ifade eden bir hüküm olmaksızın bilmek anlamına gelir.

---

[121] Ömer b. Ahmet el- Çelî el-Maî Haşiye ala Şerhi Adabi-l-Adudiyye, (Ankara Milli Kütüphanesi),1761 d.

[122] Ömer b. Ahmet el- Çeli el-Maî, *Haşiyetul-Haşiye alâ'r-Risâletu'l-Hanefiye,* (Manisa İl Halk Kütüphanesi), 45Ak Ze 626/1 d.

Klasik mantıkta "tasavvur", "kavram" teriminin karşılığıdır. İslam mantık tarihinde, ilk defa Fârâbî tarafından mantık konularında tasavvurat ve tasdikât ayrımı yapılmış ve bu ayrım zamanla gelenek haline gelerek tüm mantıkçıların kitaplarını bu şekilde düzenlemelerine yol açmıştır. "Tasdikât", klasik mantık kitaplarında ikinci bölüme denk gelir. "Tasdik", "tasdikât"ın tekili olup, iki kavram arasında zihinsel bir bağ kurarak bir hükme varma anlamına gelir. Bu, iki kavramı birbirine yaklaştırarak kabul etme veya uzaklaştırarak reddetme şeklinde olabilir. Tasdik sonucunda bir hüküm ortaya çıkar ve bu hüküm, onaylama veya reddetme şeklinde olabilir. Örneğin, "İnsan melek değildir." dediğimizde, "insan" ile "melek" kavramlarını birbirinden uzaklaştırarak bir hükme varmış oluruz. Mantık kitaplarının ikinci bölümünde hüküm bildiren önermeler işlendiği için bu bölüme "tasdikât" ismi verilmiştir. Bu önermeler aslında aralarında ilgi (nispet) kurulan kavramlardan ibarettir. Hem tasavvur hem de tasdik de açık (bedîhî) ve teorik (nazarî) olmak üzere ikiye ayrılır.[123]

Molla Ömer mantık ve ilmin kapsam ve tarifini, kendi eserlerinde geniş bir şekilde ele alınmıştır. Bu bağlamda Molla Ömer *Şerhu Risâle fi İlmi'l-mantık* adlı eserinde mantık ilmine yaklaşımını "ilim" ve ilmi oluşturan tasavvurât ve tasdikât veya başka bir ifadeyle tahkiki ve itibarî kısımları ve bu kısımların muhtevası üzere kurmuştur. Molla Ömer, bu şekliyle klasik mantık anlayışını sürdürmüş ve risalesini de bu şekilde oluşturmuştur. Molla Ömer'e göre ilim ya tasavvurât ve tasdikât ya da tahkiki ve itibarî olmak üzere taksim edilir.

Tahkiki kısım: İki eş kayıttan ya da iki zıt kayıttan meydana gelip taksim edilenin (mevrid) altında yer almasına denilir. Böyle oluşmasının sebebi ise her iki kaydın birbirine zıt olmasından kaynaklanır. Yani kısımların kendi arasında zıtlık bulunmasıdır. Ve bu zıtlıklar bir cinsin altında yer alır. Örneğin: ilim ya tasavvur ya da tasdikattır. Burada tasdikat ve tasavvur tamamıyla birbirine zıt olup ilim kelimesinin altında yer almıştır. İki eş kayıt örneği ise insanın mahiyetini tarif

[123] İbrahim Emiroğlu, Hülya Altunkaya, *Örnekleriyle Mantık Sözlüğü*, (İstanbul, Litera Yayınları, 2018), 304-306.

ettiğimizde ona nâtık insan/düşünen insan deriz. Burada insan kelimesi ve nâtık kelimesi iki eş kayıttan meydana gelmiştir. [124]

İtibari taksim: Zıt olmayan (gayrı mübâyin) ancak iki muhalif kayıttan oluşana denilir. Böyle oluşmasının sebebi ise her bir kaydın diğerine muhalif olup zıt olmamasındandır. Yani kısımların bir türde toplanması şeklinde oluşmasına denilir: örneğin: canlı olan şey ya siyah ya da kâtiptir. Burada siyah olan birinin kâtip olma imkânı vardır.

Bu iki kısım mutlak tarife şamil olmaktadır. Burada kısım, kısım olan (mevrid) yani çıkış yerlerinden ve kayıtlardan meydana gelir. Mutlak olan tarif kısımların arasında herhangi bir muhalif ya da mübâyin ya da iki eş kayıttan meydana gelmesi göz önüne alınmaz.[125]

Yukarıda zikredilen hususlara göre Molla Ömer, mutlak ilmi, tasavvurât ve tasdikât olarak tanımlamıştır. Burada tasavvurât ve tasdikât mutlak olan ilme taksim olup birbirlerine tamamen zıttırlar. Buna göre ilmi oluşturan temel öğeler ya tasavvurât veya tasdikâttır. Müellif bunları genel itibariyle şöyle açıklar:

Tasdikât: konum ve yüklem arasında bulunan nisbet bağını kendisine kabul ederse buna tasdikât denilir. İslam mantıkçıları bunu tasdikât olarak adlandırıp, esasının önermeler, amacının ise kıyas olduğunu belirtirler.[126] Bu "önermeler mantığı" olarak da adlandırılır.[127] Yani kullanacağımız cümle özne ve yüklemden meydana gelmişse ve cümle tamamlanmışsa buna tasdikat denilir.

Tasavvurât: Konum ve yüklem arasındaki nisbet bağının kabul edilmemesine tasavvurât denilir. Yani kullandığımız cümle tamamlanmamışsa özneyi söyleyip yüklemi getirmemişsek buna tasavvurât denilir. Burada tasavvurât ve tasdikât zâtî olarak birbirine tamamen zıttırlar. [128]

---

[124] Molla Ömer, *Şerh-u Risâle Fi İlmi'l-Mantık,* (Manisa il Halk kütüphanesi), v. 6a-6b

[125] Molla Ömer, *Şerh-u Risâle Fi İlmi'l-Mantık,* (Manisa il Halk kütüphanesi), v.6a-6b.

[126] Molla Ömer, *Şerh-u Risâle Fi İlmi'l-Mantık,* (Manisa il Halk kütüphanesi), v.6b

[127] İbrahim Emiroğlu, *Klasik Mantığa Giriş*, 29.

[128] Molla Ömer, *Şerh-u Risâle Fi İlmi'l-Mantık,* (Manisa il Halk kütüphanesi), v.6a.

İslam mantıkçıları tasavvurat başlığı altında beş tümeli işlerler ve bunun amacının tanımlara ulaşmak olduğunu belirtirler; çağdaş mantıkçılar ise "kavramlar mantığı" olarak adlandırırlar.[129] İbn Sîna'ya göre mantık, daha önce sahip olmadığımız bilgiyi edindiğimiz bir bilim veya sanattır. Ve bu bilgi iki formdan biri olabilir. İlk olarak, bir kavram hakkında bilgi edinebiliriz; İbn Sînâ bunu tasavvur, yani kavramlaştırma (konseptüalizm) olarak isimlendirir. İkincisi, önceden bildiğimiz gerçekler temelinde, bunların rasyonel olarak kabul görmesiyle başka bir gerçek hakkında bilgi edinebiliriz; bunu İbni Sînâ "tasdikât", aşağı yukarı "assent" (onay) olarak isimlendirir.[130]

Molla Ömer, tasavvur ve tasdikâtın müteallık bakımından birbirinden ayrıldığını ifade eder. Ona göre eğer konum ve yüklem arasındaki nisbet olumluluğu ya da konum ve yüklem arasındaki olumsuzluğu kendine kabul ederse buna tasdikât, şayet bunlardan birini kendine kabul etmezse buna tasavvurât denilir. Böyle bir durum olursa tasavvur ve tasdikât hem zâtî hem de müteallik (ilinti) bakımından birbirinden ayrılır.[131]

Tasavvurâta ne müteallık olursa tasdikâta da o taalluk eder. Böylece taalluk bakımından aynı ama zat ve levazım bakımından farklı olurlar. Nasıl ki bir kelamda sıdk ve kizb ihtimali varsa tasdikâtlarda da bu ihtimal vardır. Ama bu ihtimal tasavvurda bulunmaz ve böylece tasavvur ve tasdikât taalluk bakımından birbirinden ayrılmazlar. Fakat zat ve levazım bakımından birbirinden ayrılırlar.[132] Molla Ömer muhakkik ulemanın bu konuda şöyle dediğini nakleder:

> İlim ve malum zat bakımdan birdir. Fakat itibari bakımından değişiktir. Tasavvur, tasdikâta müteallık olduğunda zat bakımından birbirleri ile aynı olması gerekir. Fakat hakikatte bu böyle değildir. Çünkü zâtî bakımından tasavvur ve tasdikât birbirinden ayrıdırlar. Bu görüşü savunanlara şöyle cevap verilmiştir. Yani tasavvur, tasdikâta müteallık olduğunda zâtî

[129] İbrahim Emiroğlu, *Klasik Mantığa Giriş*, 28.

[130] *Orta Çağ'da Mantık El Kitabı*, 66.

[131] Molla Ömer, *Şerh-u Risâle Fi İlmi'l-Mantık,* (Manisa il Halk kütüphanesi), v.6b

[132] Molla Ömer, *Şerh-u Risâle Fi İlmi'l-Mantık,* (Manisa il Halk kütüphanesi), v.6b

> bakımında birbiriyle aynı olmasını savunanlar: Zatların birbirine zıt olmasından maksat zâtî, isim ve kelimenin nefsi bakımından zıt olmasıdır. Zatların hakikatte böyle olmasa da itibari bakımdan birbirlerine zıt olarak itibar edilir. Çünkü tasavvur ve tasdikât zıtlığın çıkış yeridir. Ne kadar zıtlık itibari olsa da bunu taalluk bakımından ele alamayız. Çünkü zat, taalluka mukabildir. Eğer sen bu görüşü ele alırsan hakiki taksim meydana gelmez. Biz de itiraza şöyle cevap vereceğiz: Bazı efratların bir olması başka efrat kısımlarına kısım olabilir. Fakat madde hususunda bazı kayıtların birbirine zıt olması durumunda taksimi hakikiye engel değildir.[133]

Yukarıdaki pasaja göre ilim ve malum zat bakımından birdir, fakat itibari bakımından farklıdır. Tasavvur ve tasdikât, zat bakımından aynı olmalıdır, ancak hakikatte farklıdırlar. Zatların birbirine zıt olması, zâtî ve isim bakımından zıttır. Tasavvur ve tasdikât, zıtlığın çıkış yeridir ve zıtlık itibari olsa da taalluk bakımından ele alınamaz. Zat, taalluka mukabildir. Bazı efratların bir olması, başka efrat kısımlarına kısım olabilir. Madde hususunda bazı kayıtların zıt olması, hakiki taksime engel değildir.

Molla Ömer, ilmin itibari kısmına "canlı ya kâtiptir ya da yürüyendir" misalini getirir. Ona göre burada canlı olan bir insan aynı anda hem kâtip hem de yürüyen olabilir. Ama hakikatte yürümek ve kâtiplik birbirine zıttırlar. Ona göre ilim, bir şeyin suretini hâsıl etmeden ibaret olup malumla müstevidir. Böyle olduğunda dört umur meydana gelir. Bunlar: âlim, malum, ilim ve surettir. İlim, âlimden oluşan bir malumun suretinin zihinde hâsıl olmasına denilir.[134]

4.1.3.2. İlimle ilişkili kavramlar

4.1.3.2.1. İdrak

Molla Ömer ilimle ilgili bazı kavramları kullanarak bunları tarif eder. Bunları yine tasavvur ve tasdik kapsamında değerlendirir. Bu tariflerden birisi idraktir. Ona göre ilme mutlak idrak da denilir. Bu mutlak idrak da dört kısma

[133] Molla Ömer, *Şerh-u Risâle Fi İlmi'l-Mantık,* (Manisa il Halk kütüphanesi), v.6b

[134] Molla Ömer, *Şerh- u Risâle Fi İlmi'l Mantık ,* (Manisa il Halk kütüphanesi), v.21a

ayrılır. Bunlar: ihsas (الاحساس), tahayyul (التخيل), teakkul (التعقل) ve tevehhümdür (التوهم). Bu dördü de husûlî, hudûrî, bedîhî ve kesbî ilim kısımlarına şamil olmaktadır. Daha sonra mantık âlimler safi olan tasavvurdan ve mutlak olan tasdikâttan kesinlik ya da kesinlik anlamı taşımayan şeyleri kastetmişlerdir. Bunun sebebi ise cehli mürekkebi de içine almasıdır.[135]

Müellif, ilmi tahkiki taksim ve itibari taksim kısımlarına ayırırken ilim kelimesi bu iki kısım arasında *manevi müşterek* olarak kabul ederek ilmin idrak olarak değerlendirebileceği meselesi hakkında şunları söyler:

> Bu ayrım, hakiki ve itibari ilim dediğimizde bazı ilim çeşitlerine şamil olmaktadır. Bazen ilim kelimesi ilmin isimlerini de kapsar. Bunlardan mahsuse (özel) meseleler, tasdikât tekrarından oluşan melekeleri kapsar. Bu meleke, *tam hazırlık* için kullanılır. Tam hazırlık ise bir şey murat edildiğinde o şeyin hemen akılda hazır olup ilan edilmesine denilir. Bazen de genel meseleler, mebadi-i tasavvur, mebadi-i tasdikât ve mevduatlar için de kullanılır. Bazı görüşe göre; ilim kelimesi külli bir mefhum için kullanılıp zikrettiğimiz mutlak idrakin kısımlarına yani: ihsas, tahayyul, taakkul ve tevehhüm kısımlarına da şamil olmaktadır. Başka bir görüşe göre; mefhumu külliye (*المفهوم الكلى*) mevduulehu (*موضوع له*) olursa bazı ilim tarifatlarına delalet edip "haddı ismiyye olur." Fakat bu mefhumu külliye (*المفهوم الكلى*) mevduulehu olmazsa alet olursa ilim lafzını bu mutlak idrak kısımları ile (ihsas, tahayyul, taakkul ve tevehhum) kullanırsak şöyle ki ihsas ilmi, tahayyul ilmi, taakkul ilmi ve tevehhum ilmi şeklinde ele alırsak mutlak idrak kısımları, dört değil de sekiz kısım meydana gelir. Mutlak idrakın kısımlarına ilim lafzını bırakmaksızın icmali bir şekilde bu mutlak idrakın kısımlarının altında ilim lafzını bulunduruyoruz.[136] Başka bir ihtimale göre; bu icmali şekil mevduulehu (الموضوغ له) olur. Ve mevduu lehu olduğunda bu mutlak idrakın kısımlarının altında ilim lafzı zımnî *(ضمنا)* olarak bulunur. Nasıl ki "zeyd nedir? diye sorup cevabı "insandır."

[135] Molla Ömer, *Şerh-u Risâle Fi İlmi'l-Mantık,*(Manisa il Halk kütüphanesi), v.7a

[136] Molla Ömer, *Şerh-u Risâle Fi İlmi'l-Mantık,*(Manisa il Halk kütüphanesi), v.7a, 7b

> dediğimizde insan lafzının altında zeyd zımnî olarak bulunur. Böyle düşündüğümüzde mutlak idrakın kısımlarını çoğaltmaya gerek kalmıyor. İhtimal dediğimiz görüş üzerinde bazı itirazlar meydana geliyor. Bunlardan birincisi: ilim ve bütün fen isimleri lügatte, örfte ve ıstılahta icmali bir mefhum için kullansak hiçbir sıkıntı doğmaz. Fakat farklı bir mana için kullansak ne naklen ve ne de aklen kabul edilemez.[137]

Molla Ömer bir başka açıdan idraki ilmin bir kısmı saymaktadır. Ona göre bu idrak tasavvur ve yakinî (اليقيني) tasdikât için kullanılır. Zira ilim, yakinî tasdikât, idrakî tümeller (ادراك الكليات) ve mürekkep olan idrak için kullanılır.[138]

4.1.3.2.2. Mehfumu küllî

"Mefhumu külli" (külli kavram) terimi, mantık ve felsefede, bir türün veya cinsin tüm bireylerini kapsayan genel bir kavramı ifade eder. Külli kavramlar, belirli bir sınıfa ait olan tüm bireyleri temsil eder ve bu bireylerin ortak özelliklerini içerir. Örneğin, "insan" kavramı, tüm insan bireylerini kapsayan bir küllidir. Külli kavramlar, mantık ve felsefede sınıflandırma ve tanımlama süreçlerinde önemli bir rol oynar. Molla Ömer de ilmin mefhumu külli kapsamında değerlendirilebileceğini söyler. Ancak ona göre "ilim, mefhumu külliyeye delalet eder" dediğimizde bazı itirazların ortaya çıkabileceğini de ekler. Bu itirazlar şöyle sıralanabilir:

> **Birinci itiraz:** Bir tarifin "hadd-ı ismiyye" oluşabilmesi için mevduun (موضوع) mevduulehuyu (موضوع له) açıklaması gerekir. Ama tarifte ilmi mevduulehu (موضوع له) yaptığımızda mutlak idrak kısımlarını da mevduu (موضوع) yaptığımızda tarif mahdudunu tam açıklamıyor.[139]
>
> **İkinci itiraz:** Mefhumu külliyi alet yaptığımızda ve ilim lafzını mutlak idrakin kısımları ile kullandığımızda sekiz kısmın meydana gelmesi zahiri bir butlandır. Çünkü bu durumda mefhumu külliyeyi alet yaptığımızda bunun karşısına herhangi

[137] Molla Ömer, *Şerh- u Risâle Fi İlmi'l Mantık ,* (Manisa il Halk kütüphanesi), v.8b, 9a

[138] Molla Ömer, *Şerh- u Risâle Fi İlmi'l Mantık ,* (Manisa il Halk kütüphanesi), v.11a

[139] Molla Ömer, *Şerh- u Risâle Fi İlmi'l Mantık ,* (Manisa il Halk kütüphanesi), v.9a

bir lafız bırakmamış oluruz.[140] Mevduu (موضوع) alet yaptığımızda ve bu aletle mevduu lehuyu (موضوع له) bildiğimizde ve tekrar bu mevduu lehunun karşısına ilim lafzını bıraktığımızda hâsıl olan şeyi yine hâsıl etmiş oluruz (تحصيل الحاصل). Bu ise zahiri bir şekilde batıldır. Bizler deriz ki; ne zamanki ilim lafzını bu dört mutlak ilmin kısımları ile kullanırsak ve mefhumu külliyeyi alet yaptığımızda ve daha sonra bu mefhumu külliyeyi ilim lafzı ile tekrar kullanırsak herhangi bir fayda vermiyor. Biz bunu aksini düşündüğümüzde de fayda vermiyor. Şayet bizler bir lafzın iki defa bir manaya delalet ettiğine teslim olduğumuzda bu o manaya gelmiyor. Her birinin manası farklıdır. Farklı manaların oluşması itibaridir. Zâtî değildir. Bizim bahsimizde (konumuz) zâtîden çıkan farklı manalardır.[141]

Üçüncü itiraz: İlim lafzı bu dört mutlak idrakin kısımları ile olup bunun karşısına mefhumu külliyeyi bıraktığımızda ya da ilim lafzını bu dört kısımla kullanıp mefhumu külliyeyi karşısına bırakmıyoruz dediğimizde bazı müşküller meydana geliyor. Çünkü bizler ilim kelimesi kitabın başında birkaç manaya geldiğini izah etmiştik. Bunlardan birini mecmu'u'l'mesail (مجموع المسائل) için kullandığımızda bu hakikat oluyor. Ama âlimlerin bazıları bunu mecaz şeklinde kullanmışlardır. Hakikat olarak da kullandığımızda ilmin mefhumu külliye manasını taşıdığında ilmin hakikati kullanması da batıl oluyor. Bu tartışmaların olmaması için ilmin mecaz cihetine bakmamamız gerekiyor.[142]

Dördüncü itiraz: İcmali emri (الامر الاجمالي) mevduulehu yaptığımızda ve bunun altında ilim kelimesini zımni (ضمنا) olarak kendisinde barındırması şeklinde ele aldığımızda bu ilim meşhur, en meşhur ve meşhur olmayan kısımlarına zıt gelir.

[140] Molla Ömer, *Şerh- u Risâle Fi İlmi'l Mantık ,* (Manisa il Halk kütüphanesi), v.9a

[141] Molla Ömer, *Şerh- u Risâle Fi İlmi'l Mantık ,* (Manisa il Halk kütüphanesi), v.9a

[142] Molla Ömer, *Şerh- u Risâle Fi İlmi'l Mantık ,* (Manisa il Halk kütüphanesi), v.10b

> Çünkü ilim kelimesi müşterek bir kelime olup meşhur, en meşhur ve gayri meşhur kısımları seklinde kullanılır.[143]

4.1.3.2.3. Mücerred-i zâtî

Molla Ömer'in ilim ve mantıkla ilişkilendirdiği kavramlardan birisi de "Mücerred-i zâtî" terimidir. Bu terim, felsefe ve mantıkta, soyut ve özsel olan anlamına gelir. Bu kavram, maddi olmayan, fiziksel varlıkların ötesinde, zihinsel veya metafiziksel düzeyde var olan şeyleri ifade eder. Mücerred-i zâtî, somut ve maddi olanın aksine, soyut ve evrensel niteliklere sahip olan varlıkları veya kavramları tanımlar. Bu tür kavramlar, genellikle düşünce, ruh, akıl gibi maddi olmayan varlıkları içerir.

Müellif bu kapsamda Râzî'nin, *Metâli'* (مطالع) kitabının şerhindeki ilim lafzının tarifinden yola çıkarak açıklar. Ona göre Râzî, ilmi hakiki bir tarifle tanımlamıştır. Râzî'ye göre ilim, "malum olan bir şeyin mücerred-i zâtî bir şekilde suretinin zihinde meydana gelmesine" denir (العلم بالصورة الحاصلة من الشيء عند الذات المجردة). Molla Ömer'e göre zihinde meydana gelen bu şey somut ya da soyut ve yahut araz ve cevher olabilir. Bu tarif mütekellimlerin ve felsefecilerin yanında mevcut olan herhangi bir şeye de şamil olmaktadır. Bir şeyin bilinmesi ve bir şeyden haber edilmesi olayı gerçekleşirse bu ilim Râzî'nin tarifi altında kalır.[144]Ancak bu ilim tarifi için bazı itirazlar doğabileceğini ifade eden Molla Ömer bu tarifin fiilin ve harfin tariflerine de şamil olduğunu zikreder. Anca bu itiraza şöyle cevap verilebileceğini söyler: Fiil ve harfin haber olmaması mümkünlüğü dediğimizde (yani bu cümleyi kurduğumuzda) fiile ve harfe haber getiriyoruz. Bu da bir çeşit haber kısmına tabi tutulur.[145] Ona göre harfin manası ismin kalıbından getirilip onu muhberu anhu (مخبر عنه) yapıp ve ona hüküm getirmektir. Harf kendi başına müstakil değildir. Ama harfi ismin kalıbına getirdiğimizde kendi başına müstakil oluyor.[146]

---

[143] Molla Ömer, *Şerh- u Risâle Fi İlmi'l Mantık ,* (Manisa il Halk kütüphanesi), v.10b

[144] Molla Ömer, *Şerh- u Risâle Fi İlmi'l Mantık ,* (Manisa il Halk kütüphanesi), v.11a

[145] Molla Ömer, *Şerh- u Risâle Fi İlmi'l Mantık ,* (Manisa il Halk kütüphanesi), v.11a

[146] Molla Ömer, *Şerh- u Risâle Fi İlmi'l Mantık ,* (Manisa il Halk kütüphanesi), v.11a

Müellifimiz, harfin haber olması bir engel değilse harfin haber olması durumu bir müşkül yaratmaz.

Râzî'nin ilim tarifine (العلم بالصورة الحاصلة من الشيء عند الذات المجردة) müellifimiz bazı tahliller yaparak şöyle analiz eder:

عندkelimesi tarifte yakınlık manasına gelir. Örfte ise şahsi birine özel bir durumu tahsis etmektir. الذات المجردة (zatu'l-mucerrede) dendiğinde: hakikat, zat ve mahiyeti eş anlamda kullanmıştır. Bazen hakikat ve zat kelimeleri nefsu'l-emir fil hariçte mevcut olan eşyalar için kullanılır.

Öte yandan müellif şöyle der: "Kim ilim tarifindeki mücerred-i zâtî kelimesini nefs olarak tarif ederse muhakkak ki hataya düşmüştür. İlla ne zaman mücerred-i zâtî kelimesini nefs olarak tefsir edebilir? Tarif olunan bir muarraf insan ilmine tahsis edildiğinde herhangi bir müşkül oluşturmaz. Seyid Muhakkik'in eseri olan *Haşiyetun âlâ şerhi'l-metâli* kitabında bunu teyit etmiştir. Allah'ın ilmi kesb ve müktesepten münezehtir. Kaide kurallarının genelliğinin kabul edilmesi ise ihtiyaca göredir."[147]

4.1.3.2.4. 'A'yân ve suver (Öz ve suretler)

A'yân" ve "Suver" terimleri, İslam felsefesi ve mantığında önemli kavramlardır. '**A'yân**: Bu terim, varlıkların dış dünyadaki somut ve maddi gerçekliklerini ifade eder. A'yân, fiziksel olarak var olan nesneleri ve varlıkları kapsar. Örneğin, bir ağaç, bir taş veya bir insan, a'yân olarak kabul edilir.

Suver: Bu terim ise, varlıkların zihinsel ve soyut temsillerini ifade eder. Suver, bir nesnenin veya varlığın zihindeki kavramsal ve ideal formunu temsil eder. Örneğin, bir ağacın zihindeki imgesi veya kavramı, suver olarak adlandırılır.

Bu iki kavram, varlıkların hem maddi hem de zihinsel düzeyde nasıl algılandığını ve anlaşıldığını açıklamak için kullanılır. Müellifimiz ilim tarifinde geçen "hariçte (في الخارج)" olan eşyalar için a'yân (اعيان) ibaresini kullanmıştır. A'yân kelimesi ayn'ın çoğuludur. Hariçte olan mevcudatlar anlam taşır. Bu tarif

[147] Molla Ömer, *Şerh- u Risâle Fi İlmi'l Mantık ,* (Manisa il Halk kütüphanesi), v.19a

yani hariçte olan eşyalara ayan denilmesi felsefecilerin tarifi ile aynıdır. Fakat nahiv (النحاة) âlimlerin tarifi ile aynı değildir. Çünkü nahiv âlimleri hariçte olan eşyaya ayanın tarifini (ما يقوم بنفسه) kendi nefsi ile kaim olan ve bir şeye muhtaç olmayana denilir. Buna da şöyle örnek getirmişler (كرجل) recul kelimesi kendi nefsi ile kaim olup var oluşu bir araza muhtaç değildir.[148] Ulema, zihinde olan eşyalar için suver (suretler) kelimesini istimal etmişler. Suver kelimesi Arapça kökenli bir kelime olup suretin çoğuludur. Nasıl ki bir eşyayı gördüğümüzde onun hakikatini gözle değil akıl ile sureti algılamaya örnek verebiliriz.[149]

Hukema (âlimleri) arasında en meşhur olan tarif; zihinde olan herhangi bir şeyin hariçte de mevcut olmasıdır. Çünkü zihin, harici mevcutlardandır. Öyleyse hariçte olan bütün mevcudat zihinde de mevcuttur. Netice olarak ilim, zihinde olan bir şeyin ayan olması demektir.[150]

Bazı âlimlerde derler ki: insan ve at kelimeleri mahiyetini düşündüğümüzde bazen kendi nefsinde kaim olup onu gözle görüyoruz. Buna mevcudu'l-ayn denilir. Bazen de kendi nefsinde kaim olmayıp onu düşünerek aklımıza getiriyoruz. Buna da mevcudu'l-zihni denilir.[151]

İkinci tarifin yani zihinde olan eşyalara suret dediğimizde buna karşılık itiraz şöyledir: âlimler arasında meşhur olan: Zihinde olan eşyalara suret kelimesini kullanıyorlarsa hariçte de aynısını kullanıyorlar. Bundan dolayı bazı liyakat sahibi kişiler derler ki âlimler zihni suverlerin (صور الذهني) karşısında bıraktığımız el-lafızlara malum demişler. Zâtî suverlerinin (ذات الصور) karşısına da bıraktığımız lafızlara ise malumat demeleri ile ihtilafa düşmüşlerdir. Bazıları malum ve bazıları da malumat kısımlarını tercih etmişlerdir. Fakat âlimlerin kullandıkları ve kastettikleri malumatlar olup bundan ittifak etmişlerdir. Suret kelimesinin kullanışı hem malum hem de malumat yaygındır. Netice olarak suret kelimesi nasıl zihni için kullanılıyorsa hariç içinde aynısını kullanılır. Bu itirazlara karşı vereceğimiz cevap ne kadar ki suver kelimesi hem zihni hem de harici için kullanılıyorsa da bizim

[148] Molla Ömer, *Şerh- u Risâle Fi İlmi'l Mantık ,* (Manisa il Halk kütüphanesi), v.12b, 13a

[149] Molla Ömer, *Şerh- u Risâle Fi İlmi'l Mantık ,* (Manisa il Halk kütüphanesi), v.13a

[150] Molla Ömer, *Şerh- u Risâle Fi İlmi'l Mantık ,* (Manisa il Halk kütüphanesi), v.13a

[151] Molla Ömer, *Şerh- u Risâle Fi İlmi'l Mantık ,* (Manisa il Halk kütüphanesi), v.13a

maksadımız hariçte olana ayan, buna mukabil olana da suver dediğimizde ve suver kelimesi farklı anlamlara gelse de herhangi bir müşkülat gelmez.[152]

Şerhu'l-mekâsid kitabında suret kelimesinin tarifi için "bir şeyin gayrı aslının mevcudiyetidir" denilmiştir. Bu yönüyle düşündüğümüzde suver tarifi gayrı asliye olur. Çünkü bizler suver tarifini "bir şeyin zihinde hâsıl olmasına denilir, demiştik."[153] Müellifimiz, hariçte olan eşyalara ayan, zihinde olan eşyalara ise suver demiştir, Bunun dışında farklı manalar kastetmemiştir. Çünkü müellifimiz tariflerinde hasır kullanmamıştır. Tarifini meşhur olanın üzerinde yapmıştır.

Âlimler arasında bazen eşyanın ayanda, zihinde, lafızlarda, ibarelerde ve bazen de kitabette var olduğunu karara bağlamışlardır. Peki, müellifimiz neden eşyanın sadece hariçte olanına ayan, zihinde olanına suver ismini kullanıp inhisar etmiştir. Bununla birlikte mantık ilmi sadece zihinde olan eşyalardan bahseder. Lafızlardakine el-lafızlar ve ibaretler kullanmışlar. Kitabettekine ise nukuş kullanılıyor. Müellifimizin sadece hariçte olanı ve zihinde olanı seçmesinin nedeni bu ikisi hakikat olup diğerleri ise mecaz olması münasebeti ile zikretmemiştir. Örneğin: Zeyd ismini ibarette zeyt zatının karşısına bırakıyoruz. Yani Zeyd'in şahsiyetini zeyd ismiyle isimlendiriyoruz. Kitabette ise; "zeyd" kelimesinin karşısına her bir lafız birleşmesi ile "zeyd"e delalet edip zatına delalet etmemesidir. Eğer "vücut" kelimesi lafza izafet edilirse yada "vücut" kelimesi nakşa izafet edip lafızların karşısına bırakırsak bunlar ayn (الاعيان)'dan önce hakikat olur.[154]

Müellifimiz, ayn (عين) ve suverin (صور) tarifini yaparken iki şeyin zikredilmesi gerektiğini söyler: Bunlardan birincisi: akılda olan eşyaya suver dendiğinde muhakkik mezhebi üzerine bizleri tenkit etmeleri gerekir. Eşyanın zihinde olması nedeni nefsi ile olunması gerektiğini söylerler. İkincisi ise: akıldaki eşyalara suver dediğimizde bu akıldaki suret şeyini husûlî ilim tarifesi ile olması gerekir.

[152] Molla Ömer, *Şerh- u Risâle Fi İlmi'l Mantık ,* (Manisa il Halk kütüphanesi), v.16b

[153] Molla Ömer, *Şerh- u Risâle Fi İlmi'l Mantık ,* (Manisa il Halk kütüphanesi), v.16b

[154] Molla Ömer, *Şerh- u Risâle Fi İlmi'l Mantık ,* (Manisa il Halk kütüphanesi), v.17a

İlim tarifinde halef (الخلف) âlimlerinin selef (سلف) âlimlerine muhalefet etmemişlerdir. Ama bazıları ilim tarifinde selef âlimlerine itirazda bulunmuşlardır. Bu itirazları da müellifimiz bazılarına nakletmeye ve tafsil etmeye murat etmiştir. Bunlardan ilki Râzî'nin ilim tarifini yaparken "malum olan bir şeyin mücerred-i zâtî bir şekilde suretini hâsıl etmektir" demiştir. Ancak Muhakkik el-Şerif "*Haşiyetun şerhi'l-metâlib* adlı eserinde Râzî'nin tarifini kabul etmemiştir. [155]

Netice itibariyle Molla Ömer "bazen de ilim suret manasına gelip bu suretle eşyaları inkişaf etmemizi sağlar" demiştir. Ona göre kim ilmin bir şeyin suretini akılda hâsıl etmesini kastederse o kişi ilmi mastar manasını kastetmiştir. Kim de ilmin bir şeyin suretini hâsıl etmesini kastederse o kişi ilmin ikinci manasını kastetmiş olur. Yani ilmi, eşyaları inkişaf etmek manasında kullanmıştır.[156]

4.1.3.2.5. Akıl

Mantıkta "akıl", doğru düşünme ve akıl yürütme yeteneğini ifade eder. Akıl, mantığın temelini oluşturur ve mantık kuralları, aklın doğru ve tutarlı bir şekilde çalışmasını sağlar. Mantık, aklın doğru sonuçlara ulaşabilmesi için gerekli olan kuralları ve ilkeleri belirler. Bu sayede, bireyler karmaşık problemleri çözebilir ve tutarlı argümanlar geliştirebilirler. Bu kapsamda Molla Ömer Muhakkik Şerif'in (tahminimizce bu şahıs Seyyid Şerif Cürcânî'dir) tanımından hareket ederek ilmi akıl kavramı çerçevesinde değerlendirmiştir.

Muhakkik Şerif, Râzî'nin tarifini kullanmayıp ilim tarifini âlimler arasındaki meşhur olan tariften dönmüştür. İlmin meşhur tarifinin yerine "Malum olan bir şeyin suretinin akılda meydana gelmesine denilir" demiştir. Bu bağlamda Molla Ömer akıl kavramının müşterek bir lafız olduğunu söyleyip dört mana için kullanıldığını zikreder:

1. **Akıl, mücerred bir cevherdir**: Bedene taalluku olmayan, soyut bir cevher olarak kabul edilir. Bu mana, hukema âlimleri arasında meşhurdur.

[155] Molla Ömer, *Şerh- u Risâle Fi İlmi'l Mantık ,* (Manisa il Halk kütüphanesi), v.17a

[156] Molla Ömer, *Şerh- u Risâle Fi İlmi'l Mantık ,* (Manisa il Halk kütüphanesi), v.20b

2. **Akıl, nefsi bir kuvvettir**: Bu kuvvet ile insan, ilimleri ve idrakleri anlar. Bu mana itibarıyla, bir ilmin idrakine varmak için vücudun azalarının selamette olması ve aklın yetisinin tam olması gerekir. Aklın ve vücut azalarının tam olması, insanın mükellefiyetinin göstergesidir.

3. **Akıl, nefis için kullanılır**: Şerhu'l-tedrîc'te zikredildiğine göre, ilim ve amel mertebelerinin istikmali için nefsin mertebelerinde kullanılır. Nefs (النفس), mücerred bir cevher olup insan bedenine taalluktur. Bu nefs ile insan, tasarruf ve tedebbür (düşünme) edebilir. Başka bir tarife göre ise nefs, insanda bulunan bir cevher olup bu cevher ile müşahedelerin ve mahsusatların vasıtası ile gaip olan eşyaları düşünmemize yardımcı olan bir yetidir.

4. **Akıl, nefsin mertebeleri için kullanılır**: Nefsin farklı mertebelerinde akıl, çeşitli işlevler üstlenir.[157]

Buna göre akıl kavramı dört farklı anlamda kullanılır: Birincisi, bedene taalluku olmayan mücerred bir cevherdir. İkincisi, ilimleri ve idrakleri anlamamıza yardımcı olan nefsi bir kuvvettir. Üçüncüsü, ilim ve amel mertebelerinin istikmali için kullanılan nefistir. Dördüncüsü ise, nefsin farklı mertebelerinde çeşitli işlevler üstlenen akıldır.

Molla Ömer bu ilim tarifinin (malum olun bir şeyin suretini akılda hâsıl olması) bir konunun veya ilmin tüm yönlerini kapsayacak şekilde camiu'l-efrad (جامع الافراد) olmadığını ifade eder. Ona göre aklın birinci tarifine (mücerred bir cevher olup bedene taalluku olmayandır) camiu'l efrat olmamasının sebebi bu tarifin, insan ilmine ve el-vacib olan Allah'ın ilmine şamil olmadığıdır. Aklın ile yapılan tarifin diğer kalan üç kısmı üzerine kıyas yaptığımızda camiu'l-efrad olmamasının nedeni ise vacibin ilmine ve ukulu'l-aşara (العقول العشر) tariflerine şamil olmamasıdır.[158]

Molla Ömer Râzî'nin "ilmin tarifini yaparken her ne kadar ilintili bir şekilde "Zatu'l-Mucerred" ibaresini "akıl" kavramı yerine kullanıyorsa da bunun yerine

[157] Molla Ömer, *Şerh- u Risâle Fi İlmi'l Mantık ,* (Manisa il Halk kütüphanesi), v.18b

[158] Molla Ömer, *Şerh- u Risâle Fi İlmi'l Mantık ,* (Manisa il Halk kütüphanesi), v.18b, 19a

"Akıl" ibaresini kullanmamıştır" diyerek Râzî'nin bunu tercih etmesinin nedenlerini şöyle zikreder:

> Tarifte "akıl" kelimesini kullandığımızda musahamanın (مساحمة) meydana gelmesi ile zahiren mana doğruluk teşkil etmiyor. Peki, musahama nedir? musahama, bir lafzı kullandığımızda manasının hızlı bir şekilde aklımıza gelmemesine denilir. Muhakkik şerif, ilmin tarifinde malum olan bir şeyin suretini aklımızda hâsıl etmesidir, dediğinde müsamaha meydana gelir. Bu musahama veçhi ise muhakkik el-şerif tarifinde "Husul-u suret" dendiğinde gerçekleşmemiş bir ilim meydana gelir. Nasıl ki Anka kuşunu düşündüğümüzde bir suret aklımızda meydana geliyor. Fakat o suret hakiki bir ilim değildir. Ve "husul-u suret" izafeti tamlayan ve tamlayanın yer değiştirmesidir.[159]
>
> Kim ilim tarifini bir şeyin suretini akılda hâsıl etmek dese o kişi ilme mutlak keyfi makuliyetten *(*مقولية الكيف*)* tarif etmiş olur. İlmi suretin nefsinden ibaret olduğunu desek o zaman ilim keyfi makuliyetten olmuş olur. Keyfi makuliyyet suret ve akıl arasındaki nispete denilmez. Şayet denilirse muhakkik Şerifin ilim tarifini yaparken tarifinde zahiri olarak maksat kastedilmiş ve ilmin tarifi üzerine zahiri delil getirmiştir. Öyleyse bizleri müsamahaya sevk eden nedir? Bir de deriz ki Seyit Muhakkik ilmin tarifini yaparken "husul" kelimesini kullanıp bizleri uyarmaktadır ki, ilim hakiki bir sıfat olup "husul" kelimesine izafet olması gerekir. Nasıl ki bir sayısını düşündüğümüzde kendi nefsinde iki sayısına tam bölünmüyor. Bir sayısının kendi nefsinde ikiye tam bölünmeyişini itibari ve akli olarak düşünüyorsak ilim kelimesi ne de "husul" kelimesi izafeti de itibari ve aklidir. İlim tarifi üzerine itiraz edilir. Müsahama babı değil de iştibah babı şeklinde gelmiştir. Çünkü ilim kelimesi bazen masdar manası ile kullanılır. Bundan dolayı ilim mukeyyef değil nispettir.[160]

[159]Molla Ömer, *Şerh- u Risâle Fi İlmi'l Mantık ,* (Manisa il Halk kütüphanesi), v.19a

[160] Molla Ömer, *Şerh- u Risâle Fi İlmi'l Mantık ,* (Manisa il Halk kütüphanesi), v.20b

Molla Ömer bir tarifin gerçekleşebilmesi içinde o tarifin camiu'l efrat (genellikle bir konunun veya ilmin tüm yönlerini kapsayan) ve maniu'l ağyar (bir kavramın kapsamını belirlerken, o kavramın dışında kalan her şey) olması gerektiğini ifade eder. Ona göre tarifin camiul efrad olmayışının sebebi tarifteki suret kelimesini eş-şey (الشي) lafzına izafet ettiğimizde bu *husul-u sureti şey'in* (حصول صورة الشي) nefsul emre mutabık olması ve muvaffak olması gerekirdi ancak olmamıştır. Yani zihnimizdeki bir şeyin suretini hâsıl ettiğimizde o şeyin hariçte de aynı olması gerekir. Zihindeki bir şeyin mevcut durumu hariçte zannının olmaması gerekir. Bu iki madde unsuru lügat manasıdır. Fakat ıstılah manası ise zihinde mevcut olan bir şeyin hariçte olmayan bir şeyin olması mutabakatta kâfidir. Hariçte olmayan eşyaların idraklarını itibari olarak ele alacağız. Hayali olan eşyaların mutabıkta olması geçersizdir. Tarifteki *husulu sureti eş-şey* zihinde olması ve hariçte de vacip bulunması durumunda zihinde olan eşyaların hariçte mutabık olmayan eşyaların tarifin altında çıkması vaciptir. Nasıl ki nefsul emirdeki bir şeyin insan olması surette ise o şeyin feres (at) olması ya da birinin nefsul emirde ayakta olması surette ise aksi zıtlıklar meydana gelir.[161]

Netice olarak burada ilim tarifi tabiiyet yoluyla oluşmuştur. Buna göre tasavvur ve tasdikâtta mutabık olması gerekir. Bununla birlikte ilmin hem tasavvura hem de tasdikâta şamil olması gerekir. Böyle olması münasebeti ile el-Şerif'in tarifini az bir düşünmeyle camiu-l efrat olmadığı anlaşılacaktır. Çünkü tarif, çabuk anlaşılmamaktadır, oysa tariflerin oluşabilmesi için mütebadır (direkt zihinde bir anlam ifade etmesi) olması gerekir.[162]

4.1.3.2.6. Nefs-i Natıkâ/Düşünen Nefs

Molla Ömer'in dolaylı da olsa ilim ve mantıkla ilgili kullandığı kavramlardan birisi de nefistir. Nefis, insanın düşünme, hissetme ve irade yeteneklerini içeren bir kavramdır. Mantık ve felsefe çalışmalarında, nefis, insanın zihinsel ve ruhsal süreçlerini anlamada önemli bir rol oynar. Bu kavram, insanın kendini tanıma ve anlama çabalarında merkezi bir yer tutar. Molla Ömer, bu kapsamda nefsin âlimler arasında farklı farklı şekillerde tarif edildiğini şu şekilde

[161] Molla Ömer, *Şerh- u Risâle Fi İlmi'l Mantık ,* (Manisa il Halk kütüphanesi), v.21a,22b

[162]Molla Ömer, *Şerh- u Risâle Fi İlmi'l Mantık ,* (Manisa il Halk kütüphanesi), v.22b,23a

dile getirir: "İbni Ravendi der ki: nefis insan kalbinde bulunan bir parça olup asla parçalamayı kabul etmez. Nazzâm der ki: nefis, insanın dünyaya gelmesi ile birlikte var olur. Öldüğünde ise yok olan latifeli (ince) bir cisimdir. İnsanın bedeninde var olduğu sürece insan sağdır. Bedende olmadığı zaman beden ölüdür."[163] Molla Ömer başka ulemadan nakillerde bulunarak nefsin tarif ve bazı özellikleri hakkında şu açıklamaları yapar:

> Nefis, insanın beyninde bulunan bir kuvve-i melekedir. Bu kuvvet hissiyat ve harekelerin başlangıcıdır. Bazılarına göre: nefis, insanın kalbinde bulunan bir kuvvet olup bedenin canlılığın başlangıcıdır. Bazılarına göre: nefsin üç kuvveti vardır. Bunlardan birincisi: insanoğlunun beyninde bulunur bu ise yargılayıcı (konuşan) (*الناطقة*) bir ruhtur. İlimlerin ve hükümlerin başlangıcı bununladır. İkincisi: insanın kalbinde bulunur. Buna öfkeli ruh denilir. Bu ise öfkenin, korkunun, Mutluluğun, hüznün ve buna benzeyen şeylerin başlangıcıdır. Üçüncüsü ise: insanın ciğerinde bulunur. Buna ise yapıcı benlik ruhu denilir. Buda bir şeyin gelişim, oluşumu ve doğumuna denilir. Bazılarına göre: nefis, bedenin teşkilini, karışımını ve teliflerden oluşan eczalardır. Bazılarına göre: nefis hayattır. Bazılarına göre: nefis, mutedil bir kandır. Ya da o kanın fazla oluşumu ve orta oluşumu insanın hayatının devamına delalet eder. Bazılarına göre ise: nefis insanda bulunan bir havadır. Bu hava göz kapaklarından ayrılsa insan hayatı kesilir. İnsanın bedeni ise şişirilen bir su tulumuna benziyor.[164]

Molla Ömer, nefsin (النفس) meşhur âlimlerin arasında bilkuvve olarak bölündüğü ancak kendisi nefsin bilkuvve olması sebebiyle suret gibi inkısam (bölünme) kabul etmediğini ifade eder. Ona göre inkısam, madde olan şeylerde olur. Bu maddeyi inkısam ettiğimizde kendi nefsinde yine inkısam olur. Çok sayıda inkısam meydana gelir.[165]

---

[163] Molla Ömer, *Şerh- u Risâle Fi İlmi'l Mantık ,* (Manisa il Halk kütüphanesi), v.35a

[164] Molla Ömer, *Şerh- u Risâle Fi İlmi'l Mantık ,* (Manisa il Halk kütüphanesi), v.36b

[165] Molla Ömer, *Şerh- u Risâle Fi İlmi'l Mantık ,* (Manisa il Halk kütüphanesi), v.35a

Başka bir gruba göre suver tümüyle irtisam[166] olur. Bu suver kelimesi küllü (tümel), soyut olan cüzi veya somut (maddi) olarak insan nefsinde irtisam edilir. İnsan nefsinde bu külli, cüzi ve maddi olanlar idrak edilmesi sebebiyle insan nefsinde inkısam edilmesi lazım gelmektedir. Ama nefs-i natıka inkısam olmaz. Çünkü nefs-i natıka âlimlerin ittifakına göre müdrektir (idrak edendir). Nefs-i natıka insanın ilmine göredir. Burada mutlak ilimden bahsedilmez. Çünkü mutlak ilmin tarifi altında Allah'ın ilmi ve hayvanların ilmi de bulunmaktadır.[167]

Müellife göre, nefs-i natıkanın idrakı ve irtisamı cüzilerinde aletlerin vasıtası ile gerçekleşir. Külliyat ve mücerretlerin idrakı ise aletlerden bağımsızdır. Cüzi suretlerin idrakı, aletlerin yardımıyla olur çünkü insan, gözleriyle gördüğü bir şeyin tasvirini müşterek hissinde kaydeder ve nefs-i natıka bu tasviri idrak eder ve irtisamını yapar. Külliyat ve mücerretlerin idrakı ise doğrudan akıl yoluyla gerçekleşir. Bu yüzden nefs-i natıka aletlerin vasıtası ile gerçekleşmiş oluyor.[168]

> Cismani cüzilerin suretlerini aletlerde irtisam ettiğimizde altı müşkil meydana gelir.[169] Bunlardan birincisi: Daha önce ilmin tarifini "bir şeyin suretini akılda hâsıl etmemizdir." demiştik. Aletler vasıtası ile gerçekleşen malum husul, ilimin tarifinde kâfi değildir. Çünkü bazı durumlarda malum olan bir şeyin sureti akılda hâsıl olmasına rağmen nefs-i natıka o şeyi idrak etmez. Ya da akılda hâsıl olan şeyi hissi azalarımızla da tam idrak edemeyiz. Bundan dolayı bir şeyin tam olabilmesi için nefsin o şeye tam olarak iltifat etmesi gerekir. İltifat ilmin tarifinde şarttır.[170] Fakat bazı durumlarda iltifat gerekmez. Örneğin Anka kuşu dediğimizde bir suret aklımızda hâsıl olmasına rağmen

[166] İrtisam terimi, İslam felsefesi ve mantığında, bir kavramın veya nesnenin zihinsel bir tasavvurunu ifade eder. Bu terim, bir şeyin zihinde canlandırılması veya hayal edilmesi anlamına gelir. İrtisam, soyut düşünme ve kavramsal analiz süreçlerinde önemli bir rol oynar. Bu kavram, özellikle mantık ve felsefe çalışmalarında, bir nesnenin veya kavramın zihinsel temsili olarak kullanılır.

[167] Molla Ömer, *Şerh- u Risâle Fi İlmi'l Mantık ,* (Manisa il Halk kütüphanesi), v.36b,37a

[168] Molla Ömer, *Şerh- u Risâle Fi İlmi'l Mantık ,* (Manisa il Halk kütüphanesi), v. 38b, 39a

[169] Molla Ömer, *Şerh- u Risâle Fi İlmi'l Mantık ,* (Manisa il Halk kütüphanesi), v. 40a

[170]Molla Ömer, *Şerh- u Risâle Fi İlmi'l Mantık ,* (Manisa il Halk kütüphanesi), v.40b, 41a

> iltifat gerçekleşmemiştir. İltifatın gerçekleşmesi için aklımızda hâsıl olan şeyin hayali olmaması gerekir. İlim tarifindeki (حصول صورة الشيء في العقل) *husulu sureti şeyin fi-l akli* kısmı âlimlerin bu söylemlerini teyit etmektedir. "bir şeyin suretini hâsıl etmesi" sehvin mahiyeti ve hakikati şeklinde olur. Çünkü sehiv kelimesi nisyan ve idrak arasında oluşan bir haldir. Örneğin bir şeyin suretini aklımızda tasavvur ettiğimizde ve belli bir surete geçtiğinde onu unutursak bir cihetten onun sureti aklımızda kaldığında bu şey nisyan ve idrak arasında kalır. Ve böylece sehiv olur.[171]

Netice olarak Molla Ömer'e göre nefs-i natıkanın üç hali vardır:

1. İdrak: Bir şeyin suretini aklımızda tasavvur etme halidir.
2. Zeval (Sehv): Aklımızda tasavvur ettiğimiz bir şeyin suretinin gitmesi, ancak o suret üzerinde düşündüğümüzde tekrar aklımıza gelmesi halidir.
3. Nisyan: Aklımızda tasavvur ettiğimiz bir suretin şeklinin tamamen yok olması ve onu geri getirmemizin olanaksız olup, ancak suretin şekline tekrar bakmamız gerektiği halidir.[172]

[171] Molla Ömer, *Şerh- u Risâle Fi İlmi'l Mantık ,* (Manisa il Halk kütüphanesi), v.41a

[172] Molla Ömer, *Şerh- u Risâle Fi İlmi'l Mantık ,* (Manisa il Halk kütüphanesi), v.41a, 42b

5. SONUÇ ve DEĞERLENDİRME

Mantık ilmi, insanoğlunun var oluşundan beri gelişmiş ve belli bir düzene gelmiştir. Mantık ilmi, doğru düşünmeyi ve hatalardan kaçınmayı sağlayan bir alet ilmidir. Mantık ilkelerine uyan birinin aklı, hataya düşmesini engeller. Bu yönüyle mantık, insanlara karşı nasıl konuşmamız ve hangi yöntemi izlememiz gerektiği konusunda bize yardımcı olur.

Bu çalışma, Molla Ömer Çelî'nin hayatını, mantık alanındaki bazı eserlerinin genel özetini ve tezin ana konusu olan *Şerh-u Risâle fi ilmi'l-mantık* eserinin incelenmesini, çözümlenmesini ve analizini içermektedir. Çalışmada Molla Ömer mantığa yaklaşımı ele alınmış, bir mantıkçı olarak Molla Ömer Çelî'nin hayat hikayesi ve mantık alanında yazdığı eserlerin tanıtımına ve incelenmesine yer verilmiştir. Ayrıca müellifin *Şerh-u risâle fi ilmi'l-mantık* eseri özelinde mantık ilmine genel bakışı, görüşlerinin tespit ve değerlendirilmesi yapılmıştır.

Molla Ömer, zamanın mantık ilminde öncülerinden biri olarak kabul edilebilecek ve İslam dünyasında mantık bilimine katkıda bulunan önemli isimlerinden sayılabilecek bir şahsiyettir. Kendisi farklı alanlarda birçok eserler telif etmiştir. Bunlar; astronomi, matematik, münazara, felsefe, nahiv ilmi, mantık, aruz ilmi, kelam, beyan (belagat) ilmidir. Ayrıca hesap ilmine ilgi duymuş ve bunun yanı sıra şiirle iştigal etmiştir. Eserlerini genel olarak Arapça yazmıştır. Arapça dışında; Farsça, Osmanlıca dillerinde eserler telif etmiştir. Maalesef eserlerinin birçoğu günümüze ulaşmamıştır. Bize ulaşan eserlerinde dini ilimler ve fenni ilimlerde derin bir bilgi sahibi olduğu ve Arap dili ve grameri üzerinde büyük bir vukûfiyeti olduğu anlaşılmaktadır.

Molla Ömer'in, mantık alanında verdiği eserlerle zamanında önemli bir rol üstlendiği söylenebilir. *Şerh-u Risâle fi ilmi'l-mantık* adlı eseri, medreselerde mantık kitabı olarak okutulan değerli bir çalışmadır. Bu eserle İslam dünyasında mantık ilminin yayılmasına katkı sağladığını rahatlıkla ifade edilebilir. Molla Ömer, mantık ve ilmin kapsam ve tarifini, kendi eserlerinde geniş bir şekilde ele alınmıştır. Bu bağlamda Molla Ömer *Şerhu Risâle fi İlmi'l-mantık* adlı eserinde

mantık ilmine yaklaşımını "ilim" ve ilmi oluşturan tasavvurât ve tasdikât veya başka bir ifadeyle tahkiki ve itibarî kısımları ve bu kısımların muhtevası üzere kurmuştur. Molla Ömer, bu şekliyle klasik mantık anlayışını sürdürmüş ve risalesini de bu şekilde oluşturmuştur. Bu kapsamda müellifin şu görüşleri ön plana çıkmaktadır:

Molla Ömer'e göre ilim, tasavvurât ve tasdikât ya da tahkiki ve itibarî olarak taksim edilir. Tahkiki kısım, iki eş kayıttan ya da iki zıt kayıttan meydana gelir ve mevrid altında yer alır. Örneğin, ilim ya tasavvur ya da tasdikattır. İtibari taksim ise zıt olmayan ancak iki muhalif kayıttan oluşur. Örneğin, canlı olan şey ya siyah ya da kâtiptir. Bu durumda siyah olan birinin kâtip olma imkânı vardır. Bir başka açıdan Molla Ömer mutlak ilmi, tasavvurât ve tasdikât olarak tanımlamıştır. Burada tasavvurât ve tasdikât mutlak olan ilme taksim olup birbirlerine tamamen zıttırlar. Buna göre ilmi oluşturan temel öğeler ya tasavvurât veya tasdikâttır.

Molla Ömer, tasavvur ve tasdikâtın müteallık bakımından birbirinden ayrıldığını ifade eder. Konum ve yüklem arasındaki nisbet olumluluğu veya olumsuzluğu kabul ederse buna tasdikât, kabul etmezse buna tasavvurât denir. Bu durumda tasavvur ve tasdikât hem zâtî hem de müteallik bakımından birbirinden ayrılır. Ona göre ilim ve malum zat bakımından birdir, fakat itibari bakımından farklıdır. Tasavvur ve tasdikât, zat bakımından aynı olmalıdır, ancak hakikatte farklıdırlar. Zatların birbirine zıt olması, zâtî ve isim bakımından zıttır. Tasavvur ve tasdikât, zıtlığın çıkış yeridir ve zıtlık itibari olsa da taalluk bakımından ele alınamaz. Zat, taalluka mukabildir. Bazı efratların bir olması, başka efrat kısımlarına kısım olabilir. Madde hususunda bazı kayıtların zıt olması, hakiki taksime engel değildir.

Molla Ömer, ilimle ilgili kavramları tasavvur ve tasdik kapsamında değerlendirir. Bu bağlamda mantığı ve ilmi idrak, mefhumu küllî, mücerred-i zâtî, 'a'yân ve suretler, akıl ve nefs-i nâtıka bağlamında değerlendirir. Ona göre ilim mutlak idrak olarak da adlandırılır. ilmi tahkiki taksim ve itibari taksim kısımlarına ayırırken ilim kelimesi bu iki kısım arasında *manevi müşterek* olarak kabul ederek ilmin idrak olarak değerlendirilebileceğini ifade eder ve idraki şu dört kısma ayırır:

ihsas (الاحساس), tahayyul (التخيل), taakkul (التعقل) ve tevehhüm (التوهم). Bu dört kısım, husûlî, hudûrî, bedîhî ve kesbî ilim kısımlarına şamildir.

İlim kapsamında değerlendirme konusu yapılan kavramlardan birisi de külli kavramlardır. Bu kavramlar, mantık ve felsefede sınıflandırma ve tanımlama süreçlerinde önemli bir rol oynar. Molla Ömer de ilmin mefhumu külli kapsamında değerlendirilebileceğini söyler. Ona göre ilim, mefhumu külliyeye delalet eder. Keza müellif ilmi mücerred-i zâtî kapsamında "malum olan bir şeyin mücerred-i zâtî bir şekilde suretinin zihinde meydana gelmesi" şeklinde tarif ederek ilmin, somut ve maddi olanın aksine, soyut ve evrensel niteliklere sahip bir kavram olduğuna değinir.

Müellif aynı şekilde varlıkların hem maddi hem de zihinsel düzeyde nasıl algılandığını ve anlaşıldığını açıklamak için kullanılan a'yân ve suver kavramları kapsamında ilmi tarif eder. O, ilim tarifinde hariçte olan eşyalar için a'yân, zihinde olan eşyalar için ise suver terimlerini kullanmıştır. Netice olarak, ilim, zihinde olan bir şeyin ayan olması demektir.

Yine müellifin mantık ve ilimle ilişkili olarak kullandığı kavramlardan birisi de akıldır. Molla Ömer, akıl kavramının müşterek bir lafız olduğunu ve dört farklı mana için kullanıldığını belirtir: Birincisi, bedene taalluku olmayan mücerred bir cevherdir. İkincisi, ilimleri ve idrakleri anlamamıza yardımcı olan nefsi bir kuvvettir. Üçüncüsü, ilim ve amel mertebelerinin istikmali için kullanılan nefistir. Dördüncüsü ise, nefsin farklı mertebelerinde çeşitli işlevler üstlenen akıldır.

Molla Ömer'in dolaylı da olsa ilim ve mantıkla ilgili kullandığı kavramlardan birisi de nefistir. Nefis, insanın düşünme, hissetme ve irade yeteneklerini içeren bir kavramdır. Mantık ve felsefe çalışmalarında, nefis, insanın zihinsel ve ruhsal süreçlerini anlamada önemli bir rol oynar. Ona göre nefs-i natıkanın üç hali vardır: birincisi idraktir, o da "bir şeyin suretini aklımızda tasavvur etme hali" şeklinde tarif edilebilir. İkincisi zeval (sehv)'dir. Bu da aklımızda tasavvur ettiğimiz bir şeyin suretinin gitmesi, ancak o suret üzerinde düşündüğümüzde tekrar aklımıza gelmesi halidir. Üçüncüsü ise nisyandır. Bu ise aklımızda tasavvur ettiğimiz bir suretin şeklinin tamamen yok olması ve onu geri

getirmemizin olanaksız olup, ancak suretin şekline tekrar bakmamız gerektiği halidir.

KAYNAKÇA

Aristoteles, *Metafizik*, çev. Y. Gurur Sev İstanbul: Pinhan Yayıncılık,2015.

Aristoteles, *Organon 3.(Birinci Analitikler)*, çev. H. R. Atademir, İstanbul: MEB Yayınları, 1996.

Baba Coşkun. "Bilgi Bağlamda Doğruluk ve Mantık İlişkisi". *Doğru Üzerine*. ed. Murat Kekikli Ankara: Elis Yayınları, 2018.

Cevdet Paşa, Ahmet.Mi'yar-ı Sedat- Klasik Mantık. sad. Hasan Tahsin feyizli. Ankara: Fecr Yayın, 2018.

Çüçen. A.Kadir. *Mantık*. Asa Kitapevi, 2009.

El-Cürcânî, Ali bin Muhammed bin Ali. Kitabu'l-Tarifat. 2. Baskı Lübnan Darul Marife, Beyrut, 2013.

El-Ebehri, Esiruddin el-Mufaddal bin Ömer bin Mufaddal. *Îsâgucî*. 5. Baskı. İstanbul: Haşimi Kitabevi Yayınları, 2017.

El-Ebehri, Esiruddin. *Îsâgucî Tercümesi*. çev. Murat Nergis. İstanbul: Ravza Yayınları, 2017.

El-Kazvinî, Necmettin Ali bin Ömer bin Ali el-Kati. *Risaletul el-Şemsiye*. 4. Baskı. İstanbul: Haşemi Yayınevi, 2017.

Emiroğlu. İbrahim. Hülya Altunkaya. *Örnekleriyle Mantık Sözlüğü*, İstanbul, Litera Yayınları, 2018.

Grünberk, Teo. vd., Mantık Terimleri Sözcüğü Ankara: Metsu Press, 2003.

Hasan el-Kati, Hüsamettin. *Şerhu Îsâgucî li'l-Hüsâmkâtî*. 1. Baskı. Mardin: Nur Sabah Yayınları, 2012.

Hasan, Manisalı Muhammed. *Muğni't-Tullab*. 1.Baskı İstanbul: Şefkat Yayınları 2016.

İbn Sina, *İşaretler ve Tembihler*. çev. Ali Durusoy vd. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2017.

Kaplan, Yaşar. (ed.), "Çukurca ve Çukurcalı İlim Adamları", *2.Uluslararası Zap Havzası Sempozyumu Kültürel Miras ve Sözlü Gelenek,* (Ankara: Azim Matbaacılık, 2023).

Kaplan, Yaşar. "Çukurca ve Çukurcalı İlim Adamları", Doğu Anadolu Sosyal Bilimlerde Eğilimler Dergisi 2/2 (2018).

Kazvini. Ömer İbn Ali,Necmuddin. Eş- Şemsiye Fi Kavaidi-l Mantıkiye. İstanbul: 1290;

*Kur'ân-ı K*erîm *Meâli*, çev. Halil Altuntaş – Muzaffer Şahin. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 3. Basım, 2009.

Muhyiddin, Talişli. *Haşiyetu Muhhiddin ala Şerhi Îsâgucî li'l-Hüsâmkâtî*. 1. Baskı. Mardin: Nur Sabah Yayınları, 2012.

Nazım Hasırcı, "Mantık Eleştirileri", *Mantık El Kitabı*, der. İsmail Köz ve Ali Çetin, 1 bs. (Ankara: Grafiker Yayınları, 2016).

Nicholas Rescher, *İslam Mantık Tarihi Üzerine Araştırmalar*, çev. edi. Ahmet Kayacık, 1 bs. (İstanbul: Litera Yayınları, 2019)

Nihat Keklik, *İslâm Mantık Tarihi*, 2 bs. (İstanbul: Edebiyat Fakültesi Yayınevi, 1969).

Ömer b. Ahmet el-Çelî el-Maî Haşiye ala Şerhi Adabi-l-Adudiyye, (Ankara Milli Kütüphanesi),1761 d.

Ömer b. Ahmet el-Çelî el-*Maî Haşiyetul Haşiye ala Şerhi Risale Fi Adabi'l Bahs,* (Manisa İl Halk Kütüphanesi), 45Hk 1999 d.

Ömer b. Ahmet el-Çelî el-Maî *Haşiyetul Haşiye alâ'r Risaletul- Hanefiye,* (Manisa İl Halk Kütüphanesi),45 Ak Ze 614/2 d.

Ömer b. Ahmet el-Çelî el-Maî *Haşiyetul- Haşiye alâ'r-Risaletul-Hanefiye,* (Manisa İl Halk Kütüphanesi), 45Hk 8048/3 d.

Ömer b. Ahmet el-Çeli el-Maî *Haşiyetul-Haşiye alâ'r Risaletul- Hanefiye,* (Manisa İl Halk Kütüphanesi), 45Ak 6261 d.

Ömer b. Ahmet el-Çeli el-Maî *Haşiyetul-Haşiye alâ'r Risaletul- Hanefiye,* (Manisa İl Halk Kütüphanesi),45Hk 8394 d.

Ömer b. Ahmet el-Çeli el-Maî *Haşiyetul-Haşiye alâ'r Risaletul- Hanefiye,* (Manisa İlHalk Kütüphanesi), 45Ak Ze 707/2 d.

Ömer b. Ahmet el-Çeli el-Maî *Haşiyetul-Haşiye alâ'r Risaletul- Hanefiye,* (Ankara Milli Kütüphanesi), 1145 d.

Ömer b. Ahmet el-Çelî el-Maî *Haşiyetul-Haşiye alâ'r Risaletul- Hanefiye,* (Ankara Milli kütüphanesi), 956 d.

Ömer b. Ahmet el-Çelî el-Maî *Haşiyetul-Haşiye alâ'r Risaletul- Hanefiye,* (Ankara Milli Kütüphanesi), 1562 d.

Ömer b. Ahmet el-Çelî el-Maî *Haşiyetul-Haşiye alâ'r Risaletul- Hanefiye,* (Ankara Milli Kütüphanesi), 1432 d.

Ömer b. Ahmet el-Çelî el-Maî *Haşiyetul-Haşiye alâ'r Risaletul- Hanefiye,* (Ankara Milli Kütüphanesi), 497 d.

Ömer b. Ahmet el-Çelî el-Maî *Haşiyetul-Haşiye alâ'r Risaletul- Hanefiye,* (Ankara Milli Kütüphanesi), 1100 d.

Ömer b. Ahmet el-Çelî el-Maî *Haşiyetul-Haşiye alâ'r Risaletul-Hanefiye,* (Ankara Milli Kütüphanesi), 1110 d.

Ömer b. Ahmet el-Çelî el-Maî *Haşiyetul-Haşiye alâ'r-Risaletul- Hanefiye,* (Manisa İl Halk Kütüphanesi), 45Hk 7845/2 d.

Ömer b. Ahmet el-Çeli el-Maî, *Haşiyetul-Haşiye alâ'r-Risâletu'l-Hanefiye,* (Manisa İl Halk Kütüphanesi), 45Ak Ze 626/1 d.

Ömer b. Ahmet el-Çelî el-Maî, *Hâşiyetü Hülâsatü'l-hisâb,* (Millet Kütüphanesi/Feyzullah,1363).

Ömer b. Ahmet el-Çelî el-Maî, *Şerhu Risâletün fi rub'î'l-müceyyeb*, (Râğib Paşa,779).

Râzî, Kutbuddin. *Şerhu'ş-Şemsiyye*. İstanbul: 1288.

Rosse, David. Aristoteles. çev. Ahmet Arslan. İstanbul: Kabalcı Yayıncılık, 2011.

Sedat, Ali. *Mizanu'l-Ukûl fi'l-Mantık ve'l-usûl*. İstanbul:1303.

Şemseddin el Fenari, Muhammed bin Hamza bin Muhammed. *Fevaidul el Fenâriyye*.1. Baskı. Lübnan: Daru'l-İlmiye, Beyrut, 2104.

Şihâbuddîn, Ahmet b. Muhammed b. Ömer b. Müslüm. *Kavli Ahmet*. 1.Baskı. Lübnan: Darul İlmiye, Beyrut,2014.

Tekin, Alaattin. "Antik Çağdan İslam Dünyasına: Mantığın Felsefe Karşısındaki Konumuna Dair". *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2022.

ÖZGEÇMİŞ

KİŞİSEL BİLGİLER

Adı Soyadı : Nuh Salim

Doğum Yeri ve Tarihi :

EĞİTİM DURUMU

Lisans Öğrenimi : Eskişehir Anadolu Üniversitesi-Uluslararası İlişkiler, 2019

Yüksek Lisans Öğrenimi :

Yabancı Diller : Arapça (orta)

BİLİMSEL FAALİYETLERİ

A) Bildiriler

-

-

-

İLETİŞİM

E-Posta Adresi :

Tarih :23/11/2024